

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА

**СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ:
*ОЦІНКИ, СТРАТЕГІЇ, ПРОГНОЗИ***

Аналітична доповідь

Київ – 2020

УДК 304:316.4(477)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 22 грудня 2020 р.)

Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь. / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

ISBN 978-966-02-9533-9

У роботі розглянуто комплекс питань, пов'язаних з утвердженням цивілізаційної суб'єктності України на сучасному етапі – виявлено причини і чинники, якими гальмується утвердження геополітичної і геоекономічної суб'єктності України, встановлено ступінь адаптованості вітчизняного законодавства і правоохоронної системи до європейської моделі, проаналізовано нові прояви у духовному житті і культурі України, розглянуто загальні перспективи утвердження України як суб'єкта західної цивілізації за визначальними політичними, соціально-економічними, правовими, духовними ознаками.

Аналітичну доповідь підготовлена за результатами наукового дослідження «Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози» за Конкурсом соціально-гуманітарних проєктів НАН України.

УДК 304:316.4(477)

ISBN 978-966-02-9533-9

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Цивілізаційна суб'єктність України та розвиток її політичної системи. <i>Шайгородський Ю. Ж.</i>	6
Розділ 2. Стратегії поглиблення геополітичної та гео економічної суб'єктності України. <i>Кондратенко О. Ю.</i>	23
Розділ 3. Міжнародно-правова суб'єктність України: стратегії посилення. <i>Скрипнюк О. В., Савчук К. О.</i>	41
Розділ 4. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України. <i>Шановал Ю. І.</i>	54
Розділ 5. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України у ХХІ столітті. <i>Майборода О. М.</i>	69
Висновки	82

ВСТУП

Майже досягши свого тридцятиріччя, Україна досі залишається у лімітрофному стані – на межі глобального цивілізаційного розламу. Ситуація погіршується тим, що тривалі суспільні дискусії так і не завершилися, немає національної згоди, згоди хоча б на рівні критичної більшості громадян, щодо магістрального вектора розвитку країни. Серед населення України досі голосно заявляє про себе незгода щодо євроатлантичного напрямку геополітичного і гео економічного руху, критика західних партнерів, нав'язуються симпатії до країни-агресора і т. п. Вагання населення щодо національного курсу, що ілюструється періодичними змінами рівня підтримки політики інтеграції до ЄС і НАТО, слід пояснити недостатньою стійкістю масових уявлень щодо місця України як світового суб'єкта у політичному, економічному, політико-правовому і культурному відношенні. Поки що існують певні масові фобії щодо здатності і України в цілому, і кожного громадянина утвердитися в середовищі західного європейського співтовариства. Однією з причин таких морально-психологічних хитань, поряд з інерцією радянської свідомості, є брак достатньої наукової аргументації в оцінках справжньої цивілізаційної належності України, її потенціалу в утвердженні себе світовим суб'єктом з ознаками європейської ідентичності.

Наукове обґрунтування належного для України місця на політичній та економічній картах світу має спиратися на всебічний аналіз її політичних, економічних, правових, культурно-цивілізаційних параметрів. Відповідне наукове знання має стати однією з опор у реалізації європейського курсу держави і суспільства. Виконати таку функцію воно спроможне на основі встановлення реального потенціалу України для утвердження себе повноправним суб'єктом євроатлантичного співтовариства. Становлення Української держави як незалежного суб'єкта відбувалося шляхом трансформації інститутів та інституцій радянської доби. Наповнення їх новим демократичним змістом відбувалося складно, ще й досі зберігається переплетіння принципово нових явищ з рудиментами командно-адміністративної системи. У ситуації суспільної кризи вони можуть справити скеровуючий вплив на масові настрої. В цьому плані важливим завданням є встановлення так званої «історичної природності» для тих або інших явищ у різних суспільних сферах, з тим щоб виявити, який із векторів розвитку країни найбільш оптимально відповідає її цивілізаційній сутності.

Насамперед це стосується аналізу політичної системи України у її взаємозалежності з традиціями політичної культури народу, з його стереотипами щодо характеру і завдань політичного правління. Аналіз покликаний встановити ступінь як примордіальності, так і зовнішнього привнесення звичок патерналістської політичної поведінки, а також шляхів їх нейтралізації, заохочення політичної і громадянської активності населення. Інший аспект цього аналізу – рівень наближеності нинішньої політичної системи до демократичних моделей як за формально-правовими ознаками, так і за її практичним функціонуванням.

Важливим завданням залишається аналіз причин і чинників, якими гальмується утвердження геополітичної і гео економічної суб'єктності України. Необхідно з'ясувати, якою мірою фактор особливого геополітичного розташування України може сприяти її цивілізаційному руху. В цьому відношенні в аналітичній доповіді аналізуються економічні можливості України, відповідність її європейського курсу українським національним інтересам.

З вирішенням цього завдання пов'язане інше – встановлення ступеня адаптованості вітчизняного законодавства і правоохоронної системи до європейської моделі, виявлення того, якою мірою особливості правової політичної традиції можуть співіснувати зі сучасними європейськими нормами, не порушуючи при цьому основоположних принципів захисту прав людини і міжнародного порядку. Необхідно з'ясувати, якою мірою нинішні новації у національному праві заохочуватимуть європейців до сприйняття України як правової держави.

Потребують всебічного аналізу нові прояви у духовному житті і в культурі України, з тим щоб оцінити, наскільки вона наближується до проєкту європейського гуманізму і толерантності, зокрема, у таких аспектах, як подолання ксенофобії, у т.ч. породженої історичними образами, посилення суспільного активізму, подолання рудиментів соціальної упередженості, звернення до морально-етичних норм конфесійної природи, утвердження національної гідності тощо. Аналіз названих питань має наблизити нас до висновку щодо загальної перспективи утвердження України як суб'єкта західної цивілізації за визначальними політичними, соціально-економічними, правовими та духовними ознаками.

1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ ТА РОЗВИТОК ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Політична система сучасної України характеризується, з одного боку, подоланням рудиментів сталінського тоталітаризму і «вимушеного» авторитаризму радянських часів, а з другого боку – запровадженням ідей неолібералізму з його засадничими принципами свободи політичного вибору, декларації мінімізації втручання держави в суспільні процеси, необхідності її верховенства права, громадянської відповідальності тощо.

Очевидно, що країни різняться не лише за географічними, демографічними, економічними показниками, але й за ступенем впливовості на глобальні, загально- й регіонально-світові процеси, що залежить від потужності й структури національної економіки, фінансової спроможності, рівня боекдатності країни тощо. Коли йдеться про рівень суб'єктності країни, маються на увазі передусім ознаки й критерії цього рівня – спроможність до усвідомлення й узагальнення тенденцій свого розвитку, здатність до формулювання національних інтересів, послідовність у їх реалізації та захисті, наявність національної мети і стратегії її досягнення.

Вирішальна роль у забезпеченні цього аспекту суб'єктності належить національним елітам, а результативність їх діяльності є похідною від їхньої якості і рівня компетентності, організованості, здатності до забезпечення суспільної консолідації і мобілізації для практичного здійснення визначеного курсу. Особливої ваги, за сучасних умов мінливості загальної геополітичної та гео економічної ситуації, набуває прогностична здатність політичних еліт до передбачення напряму глобального цивілізаційного мейнстріму.

Для здійснення цієї функції еліті потрібно позбутися «залишкових явищ», нагромаджених досвідом «бездержавності», таких як відсутність власної політичної стратегії, тотальна залежність від метрополії у прийнятті ключових управлінських рішень. Серед перших завдань з наближення України до європейської цивілізації – утвердження в ній реальної соціальної держави, подолання прірви між народом і владою, яка після 1991 року ставала дедалі ширшою, глибшою попри періодичні зміни владних персоналій.

«Новій» владній касті необхідно вийти зі стану залежності і відокремленості, припинити ховати свій егоїзм змінами політичного дискурсу і лінгвістичної семіотики, використовувати ліберально-демократичну риторичку з маніпуляційною метою, нав'язувати населенню уявлення про владу як про певну субстанцію, константну й самототожну, що служить онтологією історичного процесу, його реальним двигуном, натомість втілювати ідею підпорядкування держави суспільству.

Для власного самоочищення свого номенклатурного характеру владній еліті необхідно подолати низку факторів. До цих факторів належать:

– еволюція політичної влади шляхом конверсії політичної та державної влади радянської та пострадянської номенклатури у кланово-корпоративну, а згодом – в олігархічну владу, посилення ролі тіньової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення й відсутність механізмів суспільного контролю;

– втрата владою будь-яких «стримуючих» (зокрема, й морально-етичних) норм та деструктивний вплив на їх зміст засобами масової інформації, слабкість, нерідко – корумпованість владних структур, правоохоронної й судової систем, що уможливили монополізацію окремих секторів економіки, заволодіння суспільними ресурсами – економічними, фінансовими, інформаційними, політичними, принципи рекрутування еліти: особиста відданість, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, клановість і протекціонізм¹. Прірва між владою і суспільством – закритість і утаємниченість політичного життя;

– слабкість громадянського суспільства і його інститутів, відсутність у більшості населення чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, політична і громадянська апатія, в т. ч. з боку профспілок;

– низький авторитет політичних партій, громадських організацій та інших недержавних організацій;

¹ Шульга М. О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія /за ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 322–356.

– зростання впливу фінансово-промислових груп, регіональних кланів як у політиці, так і в державному управлінні та інформаційному просторі;

– тяглість управлінських традицій та відтворення практик управління й прийняття рішень у супроводі зміни риторики й дискурсивної мімікрії;

– декоративність системи «влада – опозиція», стосунки у якій завершуються змінами персоналій, але не векторів суспільного розвитку, змінами місця в рейтингах заможності й впливовості на прийняття рішень, але не зміною змісту тих рішень. В українських реаліях стосунки в системі «влада – опозиція» – це здебільшого не ідеологічне протистояння, не змагання стратегій суспільного розвитку (з причини їх відсутності), а переважно боротьба популістських гасел та необґрунтованих обіцянок.

Україна буде неспроможною утвердитися як консолідований цивілізаційний суб'єк, поки не буде усунено латентний конфлікт еліти і суспільства. За відсутності дієвого громадського контролю за діяльністю влади, практичного відчуження громадян від процесу визначення напрямів суспільного розвитку та прийняття рішень на тлі особливостей «внутрішньовидової» боротьби опозиції з владою (й навпаки) в суспільстві формується перманентний запит на зміну еліт. Саме в цьому контексті варто розглядати причини й аналізувати наслідки революційних подій 2004 та 2013–2014 років, а також – результати електорального вибору 2019 року.

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану – Революції Гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що ці події були скоріше рухом «проти», а не «за». Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто – протизаконним способом. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ.

Разом з тим, і після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт згідно з демократичними критеріями. Досі актуальними залишаються усунення всевладдя олігархату, системна боротьба з корупцією, реформування правоохоронних органів та системи судочинства, поліпшення економічного становища громадян, утвердження справедливості через покарання тих, хто чинив злочини проти Майдану, залишилися можновладці – представники попереднього режиму². Невирішеність цих завдань породжує розчарування людей у політиках, у їхній спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Цивілізаційне обличчя України багато в чому визначатиметься готовністю і здатністю правлячого класу враховувати настрої і потреби населення. Результати соціологічних досліджень³ засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах 2019 р. було прагнення радикального оновлення влади (так вважали 55% опитаних). Крім того, до вагомих чинників респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39%), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий у корупції чи інших подібних діях (34%). Необхідно брати до уваги, що і президентські, й парламентські вибори 2019 року в чергове засвідчили запит суспільства на зміну політичних еліт, а електоральний вибір здебільшого ґрунтувався на своєрідному запереченні «політиків у політиці».

Після президентських виборів переважна більшість українців (60,5%) повірила в успішність реформ в Україні: переконаність в успіху висловили 16,5%, а ще 44% зазначили, що загалом вірять, хоча дещо сумніваються в їх реалізації. Зневіру в успіх реформ висловили лише 34% зовсім не вірили – 11%, а 23% ще мали частку надії. Зауважимо, що такий високий рівень переконаності в успіху реформ протягом останніх років фіксувався лише у 2015 році (вірили в успіх реформ 30%, не вірили 62%)⁴.

² П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

³ Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 року.

⁴ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleння>

Зазначену тенденцію підтверджують й інші соціологічні опитування громадян. У табл. 1 наведені результати соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр.⁵ про оцінку громадянами розвитку подій в Україні.

Таблиця 1.

**Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у
правильному чи неправильному напрямі?»***

	09.10. 2013	03.2014	03.2015	11.2016	08.2018	09.2019	12.2019	02.2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	17,5	17,4	11,1	57,2	37,5	25,4
У неправильному напрямі	65,4	40,7	66,9	66,8	72,5	16,8	35,4	53,0
Важко відповісти/не відповіли	19,2	27,0	15,6	15,9	16,4	26,0	27,0	21,6

Наведені у таблиці дані засвідчують нагальність завдання з повернення позитивного ставлення населення до процесу реформування країни, до вищої політичної влади – Президента України й Верховної Ради, позитивні оцінки яких після виборів 2019 року зменшилися у понад два рази, натомість втричі збільшилися негативні оцінки напрямів суспільного поступу. Для подолання цієї тенденції потрібна чітко артикульована, зрозуміла й підкріплена реальними діями стратегія суспільного розвитку, яка сутнісно стала б своєрідною проєкцією національних смислів.

Смисли й мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це умотивоване суспільними та особистісними

⁵ Складено за: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2016) URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viryut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenschilasya-na-20-20191111061108>; Центр Разумкова. Соціологічні дослідження. URL: <http://www.uceps.org/upload/>

потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли – це комплексне явище, яке містить у собі послідовне поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення задоволення певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як задоволення/незадоволення/часткового задоволення потреби).

Тобто, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбудеться такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії й ототожнюватиметься з потребою. Якщо результат задовольнятиме потребу, то виникатиме нова потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – триватиме інвентаризація і корегування існуючих або ж відшукуватимуться нові засоби досягнення мети. Таким чином, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс або ж є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами – сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і сфера потреб, і процес цілеустановлення ієрархічні.

Без стратегічного мислення в політиці та в державному управлінні Угода про асоціацію України з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. У іншому ж разі – стратегічною програмою прогресивних

змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою – ціннісній сферах, перспективним планом адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, зрештою – у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Будь-які політичні й управлінські рішення, риторика й конкретні дії мають відповідати декларованим цілям і бути спрямованими на досягнення мети. При цьому має враховуватися й те, що олігархічна система всіляко протидіятиме розробленню стратегії суспільного розвитку, оскільки її наявність, існування конкретного плану дій, критеріїв і маркерів його реалізації буде передумовою й підставою контролю з боку суспільства.

Очевидно, що розробка державної стратегії, оприлюднення її цілей і суспільне визнання сприяли б консолідації політичних сил, налагодженню громадського контролю за реалізацією стратегії, підвищенню довіри громадян до влади. З одного боку, розробка стратегії не має бути «публічним» дійством, оскільки це – особлива форма державницької діяльності політичних еліт з об'єктивною оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх впливів, тенденцій цивілізаційного розвитку. Разом з тим, стратегія не може бути прийнята й реалізована без суспільної легітимізації, адже стратегія – це своєрідний шлях досягнення суспільної надії.

Стратегія суспільного розвитку в Україні має бути світоглядно обумовленою сукупністю поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактним, довгостроковим, максимально загальним (недеталізованим), послідовним, конструктивним, раціональним, підкріпленим ідеологією, стійким до невизначеності умов середовища планом досягнення успіху⁶. Реалізація такого плану повинна включати перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на зміст, його коригування тощо. Виходячи із цих уявлень, можна виокремити щонайменше три сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку: стратегія –

⁶ Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 6 (68). С. 13–27.

найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення; стратегія як своєрідна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і водночас засобів та інструментів досягнення мети; стратегія як легітимований загальноновизнаний і загальноприйнятний зразок («нормативний» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, стратегія суспільного розвитку має являти собою своєрідну надієду, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний з оцінкою сьгоднішніх (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз, ідеальною, але наповненою змістом формою для проектування майбутнього. Стратегія має бути пов'язаною із прогностичними напрямками розвитку інших країн і співвідноситися з їхніми стратегічними цілями, передбачати шляхи глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому.

Ключовим елементом політичної системи в її інституційно-організаційному вимірі є політико-партійна складова, адже представницька демократія неможлива без існування одного з базових інститутів сучасного суспільства – політичних партій як об'єднань громадян на основі спільності інтересів та політичних переконань.

Наприкінці 80-х років минулого століття політична система України позбулася однопартійності. Спочатку фактичної – через створення першого масового громадсько-політичного об'єднання «Народного руху України за перебудову», а згодом – формального, коли у 1990 році Міністерством юстиції України було зареєстровано Українську республіканську партію. Станом на 31 серпня 2020 року в Україні зареєстровано 359 політичних партій.

Зростання кількості політичних партій стало об'єктивною реакцією на розвиток суспільно-політичних процесів у країні. Разом з тим, необхідно враховувати реальну спроможність партій як інститутів політичного представництва, їх ефективність на електоральному та парламентському рівнях. Поки що зростання кількості зареєстрованих партій мало позначалося на їхній участі в електоральних процесах та на представленості в парламенті – навіть зменшувалася з кожними наступними парламентськими виборами (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Участь політичних партій (блоків політичних партій)
у виборах до Верховної Ради України (III–IX скликань)***

Вибори до Верховної Ради України	Кількість зарєєстрованих політичних партій на день виборів	Кількість суб'єктів виборчого процесу	Кількість переможців	Прохідний «бар'єр»
III скликання (1998)	52	30	8	4%
IV скликання (2002)	126	33	6	4%
V скликання (2006)	136	45	5	3%
VI скликання (2007)	140	20	5	3%
VII скликання (2012)	198	22	5	5%
VIII скликання (2014)	236	29	6	5%
IX скликання (2019)	349	22	5	5%

* Складено за ⁷.

Для набуття європейських ознак політична система України має позбутися низки спотворюючих її недоліків – створення партій «згори», з використанням адміністративного ресурсу («партії влади»), створення партій-«бізнес-проектів», партій «під особистість» (вождистських), так званих «технічних партій» для маніпуляції виборчим процесом і свідомістю виборців.

Участь у партіях – переконлива ознака формування у країні «людини політичної», чим підтверджується вага демократичних принципів у суспільстві. Соціологічні дослідження засвідчують наявність певної тенденції до зростання членства у партіях. Якщо у 1994 році членами партії визнавали себе 0,7% громадян, то у 1999 році – 1,5%, у 2002 році – 2,2%. Максимальним, за результатами опитування, був показник жовтня 2005 року – на свою належність до певної політичної партії вказали 4,6% респондентів (очевидно, далися взнаки події Помаранчевої революції й президентських виборів 2005 року). Разом з тим, станом на 2008 рік таких громадян нараховувалося вже 2,8%⁸. За

⁷ Міністерство юстиції України. Політичні партії. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

⁸ Якименко Ю. В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України. URL: https://razumkov.org.ua/upload/yakymenko_parties_public_op.pdf

результатами опитування 2015 року про своє членство в певній політичній партії заявили 1,1% респондентів⁹. Тобто, близько 2,0–3,0% громадян України заявляли про свою партійну належність.

Виходячи з цього та даних Держкомстату України про кількість населення віком старше 18 років¹⁰ (вік, з якого законодавством України дозволяється брати участь у роботі політичних партій), можна припустити, що загальна кількість членів партій в Україні не перевищує 120 тис. осіб. Водночас аналіз оприлюднених 34 (із 359 зареєстрованих) політичними партіями даних про їх кількісний склад вказує на значно більшу кількість членів – понад 4 мільйони (4095325) осіб. Тобто, згідно з оприлюдненими даними, членами лише 34 із загальної кількості зареєстрованих партій є 12% дорослого населення?

Таке маніпулювання викликає недовіру до політичної системи загалом. Для надання процесу партоутворення органічного змісту необхідно заблокувати деструктивний вплив, з одного боку – фінансово-промислових груп, з другого – зовнішній з боку Російської Федерації, припинити використання олігархатом політичних партій як інструменту реалізації власних інтересів, впливу на кадровий склад уряду, зміни векторів політичного розвитку, маніпулювання масовою свідомістю.

Потребують зміни маркери електорального вибору громадян: поки що він зумовлюється не ідеологічними засадами партії й навіть не здатністю реалізувати (часто популістські) передвиборчі обіцянки, а позицією партії щодо чинного політичного режиму (провладна-опозиційна). У суспільну свідомість необхідно запроваджувати розуміння того, що й цей «вододіл» нерідко є відбитком боротьби між олігархами за вплив на владу.

Суттєвих змін зазнала партійна система України після Революції Гідності. Анексія Криму та початок збройної агресії РФ проти України на Донбасі призвели до значних світоглядних змін, змін у системі ціннісних орієнтацій громадян. В оцінці діяльності політичних партій виникли нові лінії розмежування – за позицією стосовно реакції на події Майдану й російської агресії. На тлі розвитку й посилення активності організацій громадянського суспільства створюються нові

⁹ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.

¹⁰ Державна служба статистики України. Чисельність населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

політичні сили, відбувається їх інкорпорація до органів влади. Однак рівень довіри суспільства до політичних партій залишається критично низьким (див. табл. 3). Актуальне завдання – усунути причини недовіри, якими є усвідомлення громадянами неспроможності більшості політичних партій реалізувати власні програми, передвиборчі обіцянки, відсутність діалогу зі суспільством, слабкість у захисті національних інтересів та ігнорування інтересів своїх виборців.

Таблиця 3

**Чи довіряєте Ви політичним партіям?
(динаміка, 2001–2020)***

	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
2001	2,5	13,5	31,1	40,9	12
2002	2,8	9,6	30,6	48,9	8,1
2003	2,2	14,1	36,2	36,4	11,1
2004	3,7	11,9	34,6	37,6	12,3
2005	2,8	13,3	36,3	31,4	16,2
2006	2,5	12,6	41,8	32,5	10,6
2007	3,8	18,7	36,3	31,4	9,8
2008	0,8	11,7	36,3	43,2	8,0
2009	1,9	14,9	38,1	40,0	5,1
2011	2,2	16,3	40,7	32,6	8,2
2012	2,8	17,2	34,1	35,0	10,9
2013	3,2	17,3	42,8	27,3	9,3
2014	1,8	19,1	41,9	23,4	13,7
2015	0,8	14,2	31,6	39,3	14,1
2016	1,6	10,9	32,8	44,5	10,1
2017	2,5	10,5	34,6	40,5	11,9
2018	1,3	9,0	33,4	46,6	9,8
2019	1,4	10,1	36,4	39,8	12,3
2020	2,6	12,6	40,2	30,7	13,9
<i>Середній показник</i>	2,27	13,55	36,31	36,95	10,92

* Складено за ¹¹.

¹¹ Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia?start=50>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>; Фонд «Демократичні ініціативи» імені Лька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова. URL: http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:03_02_2015

Розвиток демократичної держави неможливий без політичних партій. Водночас консервація нинішнього стану партійної системи може стати суттєвою перешкодою демократичного розвитку українського суспільства. Саме тому актуальним є завдання формування міцних і ефективних представницьких інститутів, діяльність яких була б спрямована на реалізацію обраного курсу європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливим елементом політичної системи України є її так званий «третій сектор» – сукупність недержавних організацій, які покликані представляти інтереси громадян, забезпечувати дієвість систем «людина – суспільство» та «суспільство – держава». Ключовим аспектом громадянської активності є потреба суспільного прогресу, спонукальним мотивом – незадоволення існуючим станом речей і напрямів державно-політичного розвитку.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення і сув'язнення, щонайменше, двох площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Суперечності ця проблема набуває в частині її переходу з теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства виключно через його формальні інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. З другого боку, потребують нейтралізації небезпеки своєрідної «пастки» – спроби «побудови» зручної для «управління» «лінійної» моделі громадянського суспільства через його формальні інститути, спрямовані переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів. Звідси випливає необхідність постійного узгодження «конфлікту інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади, який виникає на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення внаслідок того, що мотиви влади та суспільні мотиви не завжди збігаються: для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю), для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

«Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інституціями, а потім у їх використанні для посилення легітимації правлячого режиму та його рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інституцій громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, влада створює ілюзію тотожності суспільних і власних потреб та мотивів їх досягнення.

Позірна зацікавленість влади в організаціях громадянського суспільства зумовлена тим, що вони незмінно користуються досить високим рівнем довіри громадян. За результатами соціологічного моніторингу, що здійснювався протягом 2016–2020 рр.* соціологічною службою Центру Разумкова, кількість громадян, які довіряють громадським організаціям, коливається у межах 45–46% (повністю довіряють 5,2% за теоретичної похибки вибірки 2,3%). Не довіряють громадським організаціям 38,6% населення, при цьому 15,8% – не довіряють їм повністю¹². Рівень довіри громадян до громадянських організацій значно перевищує рівень довіри до органів влади, різних урядових інституцій, органів прокуратури, судової влади, комерційних банків і Національного банку України тощо.

У той же час, на тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інституцій громадянського суспільства рівень безпосередньої участі громадян в їх діяльності залишається досить низьким. Показовими, у цьому сенсі, є результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2018 році Держстатом України зареєстровано 26 630 громадських організацій¹³. Звіти цих організацій містять інформацію про кількісний

* Показники за п'ять років (2016–2020), зведені до середнього значення.

¹² Центр Разумкова. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

¹³ Державна служба статистики України. Діяльність громадських організацій в Україні. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/susp_d_2018

склад: загальна кількість членів, згідно зі звітними даними, становила 19 079 855 осіб. Зазначимо, що це – 53,7% населення України у віці старше 14 років (віку, з якого, за законом, особа може брати участь у роботі громадської організації)¹⁴. Водночас лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності^{*15}.

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні має полягати не тільки й не стільки у розбудові його інституційно-організаційних форм, скільки у формуванні нових смислів, а на їх основі – розробці і реалізації широкого комплексу заходів, спрямованих на формування та розвиток публічної сфери й публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смыслових орієнтацій громадян, формування громадянськості як такої. Поки що увага науковців, а передусім – практиків, частіше зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства.

У цьому контексті важливим і необхідним є усунення чинників, вплив яких і досі «гальмує» процес набуття громадянським суспільством в Україні якості, зрівняної із розвиненими демократичними суспільствами. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

По-перше. Хоча, з одного боку, ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб близькі українцям і їхня історія свідчить, що характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин, разом із тим «ментальна» і «суспільна» готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом

¹⁴ Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

* Опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року.

¹⁵ Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>

кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

По-друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних «інституцій громадянського суспільства» радянського зразка у вигляді всіяких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося і на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на розв'язання наявних проблем.

Водночас активне використання (підкорення) державою інституцій громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з їхньою власною метою. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проектів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідне уособлення громадянського суспільства і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до нього, до його спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

По-третє. Прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприянні діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, ініціатив тощо) використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така «взаємодія», як правило, посилюється напередодні виборів і припиняється одночасно із завершенням чергової виборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології «залучення», й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного «забарвлення».

Усвідомлення значущості цих та низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститу-

цій мають стати підґрунтям переосмислення сучасних суспільно-політичних процесів та ролі активізму в їхньому розвитку. Адже перемогу Майдану (як суспільно-політичного явища) над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні «інституції», а активність самих громадян. У критичні для країни часи боротьби зі збройною агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчами, ліками. А неформальні волонтерські організації переймаються долями інвалідів російсько-української війни та вимушених переселенців зазвичай ефективніше, а ніж державні органи.

Необхідність політичного аналізу процесу цивілізаційного поступу, його специфіки, динаміки, тенденцій розвитку, а також політичних спекуляцій і міфів навколо цих процесів зумовлюється потребою теоретичного обґрунтування і практичної розробки шляхів формування внутрішньої та зовнішньої політики України. Такої політики, яка б забезпечила нашій державі гідне місце у світовій спільноті, яка враховувала б і сучасні потреби суспільства, і його перспективи. Саме тому суспільні перетворення, що відбуваються в Україні, описуються, як правило, у контексті цивілізаційного розвитку.

Такий контекст є обґрунтованим з наукової точки зору й зумовленим об'єктивними процесами, поза межами яких Україна залишитися не може. Разом з тим, і досі бачення державотворення в Україні у контексті цивілізаційного вибору залишається досить суперечливим і мозаїчним. Вибір Україною європейського вектора розвитку не усунув певної невизначеності у його реалізації. Політичні рішення в умовах незбалансованої, енергетично та технологічно залежної економіки, nereформованої соціальної сфери, внутрішньополітичної нестабільності реалізуються вкрай важко. Водночас країни-партнери та країни, які підтримують демократичний розвиток України, вимагають не лише визначення зовнішньополітичних пріоритетів, а й конкретики у їх реалізації.

Спроба через багатовекторність скористатися особливим геополітичним становищем не призвела до відчутних позитивних результатів. Протягом останніх десятиліть сформувалася своєрідна

політика «протягнутої руки». Свого часу добровільна відмова від статусу ядерної держави давала можливість ефективного використання такого політичного і економічного кроку для геополітичного позиціонування. Натомість лише на короткий час додала позитивних рис іміджу країни і відчутно не позначилася на її економічному та соціально-політичному становищі. Прагнення стрімкої інтеграції нереформованої економіки до жорсткого світу ринкових відносин позбавили конкурентоздатності багатьох галузей економіки, стійкості фінансової системи, скорочення трудового ресурсу.

Посилення суб'єктності України значною мірою пов'язане з необхідністю усвідомлення ефективного використання наявних ресурсів – промислово-індустріального й наукового потенціалу; унікального географічного положення, що створює сприятливі умови для розміщення виробництв, орієнтованих на ринки як ЄС, так і країн азійського регіону; сировинної бази; запасів чорнозему і потенційних можливостей виходу на позиції одного з аграрних лідерів сучасного світу; потужного людського капіталу, резерву освіченої трудової сили, системи підготовки професійних кадрів. Україн важливим є усвідомлення необхідності впровадження демократичної моделі сучасної, конкурентоспроможної політичної системи на основі верховенства права, розвиненої правової культури, збалансованої представницької демократії, сильного самоврядування, ефективного державного менеджменту.

2. СТРАТЕГІЇ ПОГЛИБЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ТА ГЕОЕКОНОМІЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

Нинішнє місце України у глобальному світі характеризується тим, що вона й досі перебуває здебільшого у парадигмі об'єкта світової політики та цивілізації. Її суб'єктність була мінімізована внаслідок внутрішніх деструктивних перетворень та постійного, аж до збройної агресії, тиску Російської Федерації. Внаслідок неефективного політичного правління і державного управління, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна потрапила під вплив більш потужних гравців, котрі намагаються обстоювати, вдовольняти національні інтереси, зокрема, й за рахунок української суб'єктності.

Україна почала експонентно втрачати свою геополітичну та гео економічну суб'єктність на міжнародній арені фактично відразу після здобуття незалежності. Криза суб'єктності України прискорювалася різким зниженням її міжнародного іміджу, викликаним «касетним» та «кольчужним» скандалами в період другого президентського терміну Л. Кучми, внутрішньополітичними чварами між різними гілками влади за президентства В. Ющенка¹⁶, спробою режиму В. Януковича згорнути проєвропейський зовнішньополітичний вектор і фактично відмовитися від зближення України з ЄС і НАТО.

Нині не припиняє актуалізуватися необхідність формування нової парадигми зовнішньої політики України у контексті появи такого геополітичного проєкту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, адекватну її потенціалу і географічного положення¹⁷. Задля реалізації стратегії набуття Україною геополітичної та гео економічної суб'єктності варто назавжди відмовитися від зовнішньополітичної доктрини багатовекторності й нейтралітету, оскільки в умовах формування багатопольярного світу ключову роль будуть відігравати не окремі держави, а різного рівня міждержавні об'єднання з урахуванням нових акторів міжнародних відносин – транснаціональних

¹⁶ Посельський В. У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції. Дзеркало тижня. 2006. 10–17 лютого. URL: https://zn.ua/ukr/international/u_poshukah_optimalnoyi_strategiyi_evrointegratsiyi.html.

¹⁷ Манжола В. Проєкт будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України. Зовнішні справи. 2009. № 2. С. 6–9. С. 9.

корпорацій, неурядових організацій, віртуальних спільнот, об'єднаних Інтернетом і соціальними мережами. тощо. Питання участі у тому чи іншому міждержавному об'єднанні актуалізується для України фактором агресії проти неї з боку Російської Федерації і симптомами намірів США та ЄС використати Україну як своєрідний антиросійський проект у міжцивілізаційному протистоянні.

Враховуючи константу геополітичного розташування України за моделлю «Захід–Схід», варто говорити про його як переваги, так і недоліки. Міжцивілізаційне положення України автоматично надає їй статусу транзитної ланки між різними геополітичними центрами. З другого боку, фронтірність (прикордонність) України як держави, що географічно знаходиться на межі перетину трьох цивілізацій: євроатлантичної, євразійської та ісламської, ставить перед нею проблему вибору між чотирма геополітичними доктринами: євразійською, євроатлантичною, чорноморською та середземноморською¹⁸.

Таке міжцивілізаційне положення посилює амплітуду її зовнішньополітичної невизначеності. Протистояння євразійського і євроатлантичного просторів часто конвертується в ослаблення українського суверенітету, автоматично знижує ступінь її суб'єктності. Така тенденція зменшує можливості України в плані оптимізації її геополітичного статусу на теренах існування усього трансцивілізаційного простору. У довготерміновій перспективі не варто виключати набуття Україною ролі альтернативного центру локальної біполярності на пострадянському просторі¹⁹.

Ослаблення української суб'єктності на субрегіональному рівні передусім варто пов'язувати із втратою контролю над Чорноморським флотом, котрий фактично повністю перейшов під контроль РФ унаслідок анексії Криму²⁰. Можна констатувати, що наразі присутність України в Чорноморському басейні фактично зведена нанівець. Понад те, наявність нових військових баз у Білорусі, яка

¹⁸ Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 2006. С. 508.

¹⁹ Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. С. 81–82.

²⁰ Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2009. Вип. 15. С. 201–205.

перебуває перед ризиком втрати свого суверенітету, збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та у «Л/ДНР», а також за умов повзучого витіснення України з Азовського моря наша держава автоматично опиняється у своєрідному геополітичному «зашморзі»²¹.

Така геополітична тенденція загрожує закріпленням за Україною статусу лімітрофної (периферійної) держави, вимушеної виконувати роль «сірої» буферної зони між ЄС і НАТО, з одного боку, та Росії – з другого. Перед Україною дедалі більш реальною стає перспектива перетворення її не просто на «світову периферію», а «подвійну периферію», де Росія посяде місце «напівпериферії» Європи, а Україна скотиться до ролі «периферії Росії»²², втрапивши навіть ознаки «буферної держави», якою вона є, будучи геополітично затисненою між двома потужними суб'єктами-цивілізаціями – об'єднаною демократичною Європою на Заході та авторитарною Росією на Сході.

Питання транзиту України до реальної геополітичної суб'єктності стало питанням не лише її національної безпеки, а й питанням виживання як незалежної держави. З тим, щоби не перетворитися на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором чи зовсім не зникнути з політичної карти світу, Україні вкрай необхідно нейтралізувати і надмірний скептицизм та упередженість з боку Європи, і агресивні наміри Російської Федерації. Для початку Києву варто активізувати залучення ЄС і НАТО для врегулювання конфлікту на Донбасі та розв'язання проблеми поновлення суверенітету над Кримом. Вагомим кроком має стати реалізація ініціативи Президента України щодо створення в Києві штаб-квартири міжнародного офісу з протидії дезінформації, яка є потужним інструментом у гібридній війні Росії проти України та проти Заходу в цілому.

На внутрішньодержавному рівні потрібна активізація пропаганди щодо необхідності зближення України з ЄС і НАТО. Згідно

²¹ Окситюк А. Аннексія Крима – геополітична втрата України. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>.

²² Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 127–151. С. 132.

зі соціологічними даними Центру Разумкова агресивна політика РФ лише посилила європейський та євроатлантичний вектор України, що покликаний сприяти відновленню територіальної цілісності та суверенітету над тимчасовоокупованими Росією Кримом та Донбасом. У 2016 р. більшість опитаних українців підтримали курс держави на вступ до ЄС (57%) та НАТО (44%), тоді як 27% респондентів висловилися проти інтеграції до Альянсу. Для порівняння, кількість прибічників інтеграції України до ЄС упродовж 2012–2019 рр. зросла з 36% до 59%, тоді як кількість прихильників вступу нашої держави до Митного союзу та Євразійського економічного союзу зменшилась з 43% до 19%²³. Цими даними засвідчується свідомий суспільний вибір українського суспільства на користь транзиту від євразійської до євроатлантичної цивілізації. Цей вибір потребує подальшого зміцнення.

Потребує повної реалізації стратегія національної безпеки України, затверджена 14 вересня 2020 р., насамперед таких її положень, як деокупація Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей; розвиток особливого партнерства з НАТО з метою набуття повноправного членства України у ній; зміцнення Збройних сил України, інших органів сектору безпеки і оборони; сталий розвиток національної економіки та її інтеграція в європейський економічний простір²⁴.

Необхідно усунути низку перешкод як внутрішнього, так і зовнішнього характеру на шляху зближення України із євроатлантичним співтовариством. Зокрема, слід кратно посилити належний інформаційний супровід євроатлантичної політики. Водночас Україна має прискорити перехід своїх Збройних сил на стандарти НАТО. Загалом Україні вкрай необхідно скоординувати/синхронізувати європейський та євроатлантичний вектор своєї зовнішньої політики, оскільки політика різношвидкісного зближення з Євросоюзом і

²³ Крамар О. Час дорослішати. Україна як об'єкт геополітики. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/113190>; За вступ до ЄС виступають 59% українців – опитування. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/10/7098320/>.

²⁴ Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

Північноатлантичним альянсом не матиме очікуваного успіху. Натомість синхронізація зближення України з європейськими і євроатлантичними структурами зможе прискорити реформування її політико-економічних і безпекових інститутів, стимулювати трансформацію політико-економічного укладу держави, завоювати довіру та авторитет серед провідних країн світу.

Україні потрібно напрацювати стратегію зайняття своєї геополітичної ніші на міжнародній арені як у глобальному, так і регіональному вимірі. У глобальному вимірі Україна має більш активно працювати на зміцнення підтримки з боку стратегічних союзників та мінімізації зовнішніх факторів перешкоджання зближення із Заходом. Україні варто розширювати партнерські взаємини з ключовими геополітичними центрами євроатлантичної цивілізації з тим, щоби забезпечити транзит до її членства. Україна має активніше використовувати своє членство в провідних міжнародних організаціях – ООН, Раді Європи, ОБСЄ та ін. для закріплення на глобальному порядку денному постулату щодо порушення Росією ключових норм міжнародного права – анексії території іншої держави. На цьому тлі потрібно сприяти створенню на базі ООН дискурсивного майданчика з вироблення механізмів стримування агресивних дій і намірів Росії. Подібну активність Україна має проявляти й на рівні регіональних організацій на кшталт Ради Європи та ОБСЄ.

Україні слід однаково наполегливо координувати свою політику як з ЄС, так і з США як ключовим безпековим і фінансовим донором ООН, враховуючи при цьому ситуацію трансатлантичної конкуренції. Досить вагомим досягненням українсько-американської співпраці стало постачання оборонного озброєння та зміцнення українських ВМС у рамках щорічної допомоги на суму 300 млн дол. Сполучені Штати останнім часом спільно з Україною активно патрулюють повітряний простір над Чорним морем задля стримування агресивної політики Росії. Не менш необхідним є також посилення оборонно-технічної співпраці України з Великобританією. Тим паче, що Великобританія, котра вийшла з Євросоюзу, відтепер менш обтяжена бюрократичними механізмами у плані безпекового донорства щодо України. Позитивними є попередні домовленості між Києвом та Лондоном з приводу постачання

летального озброєння та іншого військового спорядження. Діалог передбачає також локалізацію спільного виробництва озброєння в Україні, що покликано сприяти розвитку Збройних сил України.

Нагальним стратегічним завданням для України є розширення нормандського діалогу шляхом залучення до нього США, Британії та Канади, що збільшило б коефіцієнт корисної дії тиску колективного Заходу на Росію з метою припинення агресії проти України. Це сприяло більшій поступливості Росії, яка шукає виходу з міжнародної ізоляції через нове перезавантаження відносин з Вашингтоном. Україні, зі свого боку, слід сприяти підтримці єдності антиросійської коаліції та пролонгації санкційної політики демократичних країн світу, поки не відбудеться деокупація її територій та відновлення територіальної цілісності нашої держави.

Не менш важливим завданням для української дипломатії є розширення стратегічних зв'язків з провідними економіками Євросоюзу – Німеччиною та Францією, не лише підтримка діалогу з ними щодо розв'язання конфлікту на Донбасі механізмами нормандського формату, а й посилення економічної співпраці, покликаной сприяти модернізації української економіки.

Важливими є кроки України у плані проведення спільних з країнами НАТО, передусім зі США, Великобританією та Канадою, щорічних військових навчань (прикладом є «Об'єднані зусилля-2020»), що стають відповіддю на російські військові вишколи типу «Кавказ»²⁵. Позитивним у цьому плані для України має стати також її долучення до антитерористичної операції «Активні зусилля», що проводиться в Середземному морі.

У регіональному вимірі стратегія суб'єктивізації України має полягати у набутті статусу якщо не регіонального лідера, то хоча б украї вираженого локального геополітичного гравця. Задля відновлення та посилення суб'єктності Україні вкрай необхідно зміцнювати статус донора європейської колективної безпеки у плані активізації передачі НАТО власного військового досвіду у протистоянні гібридній агресії РФ. Україна може посилити свій регіональний вплив, долучаючись до розв'язання заморожених

²⁵ Украинский ответ на "Кавказ-2020". URL: <https://kurs.com.ua/ua/novost/215405-ukrainskii-otvet-na-kavkaz-2020>.

конфліктів і криз на пострадянському просторі (в Придністров'ї, Південній Осетії та Абхазії, Нагірному Карабасі). Тут наша країна повинна позиціонувати себе у ролі як переговорного майданчика, так і безпосереднього медіатора конфліктів. Така активізація України у ролі регіонального актора на тлі її суб'єктивізації дозволить прискорити відновлення територіальної цілісності, реінтеграції окупованих територій Донбасу та Криму.

Поки вступ України до НАТО залишається предметом віддаленої перспективи (як через внутрішні, так і зовнішні фактори), державі варто сприяти наданню Організації за демократію і економічний розвиток (ОДЕР-ГУАМ), окрім політичного та економічного, ще й реального, а не декларативного оборонного виміру. Необхідно також посилювати регіональну співпрацю з тими східноєвропейськими країнами-сусідами, які різною мірою відчувають на собі загрози з боку Росії. Підґрунтям до посилення взаємодії в цьому напрямі може бути й так званий Люблінський трикутник, що виступає платформою для посилення політичної, економічної та культурної співпраці між Україною, Польщею та Литвою.

Вельми актуальним є на сьогодні ідея проекту Міжмор'я як геополітичного зближення країн Центрально-Східної Європи, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним морями. Формування Балто-Чорноморської підсистеми безпеки може посилити оборонну співпрацю між Україною, Польщею, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною, а в перспективі з Туреччиною та Білоруссю. Така співпраця може концентруватися довкола спільних розробок нових зразків озброєнь, тим самим сприяючи прискоренню адаптації української армії до стандартів НАТО. Балто-Чорноморське зближення дозволило б Україні підсилити її міжнародну суб'єктність, свій геополітичний статус та уникнути міжнародно-правової маргіналізації²⁶. В умовах турбулентності транзитивного світопорядку Україна не може відбутися як самостійний міжнародний суб'єкт без набуття колективної суб'єктності, рухаючись по

²⁶ Кондратенко О. Ю. Балто-чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини. 2020. Вип 1. С. 11–17.

геополітичній траєкторії безпекової мобілізації ОДЕР-ГУАМ і зближуючись зі східноєвропейськими країнами в рамках проекту Міжмор'я, а як кінцева мета – інтегруючись до НАТО та ЄС.

Становлення геополітичної суб'єктності держави має корелюватися зі зміцненням її гео економічної суб'єктності. Вкрай важливим завданням для України є інноваційна модернізація, адже держава, по суті, зупинилася в транзитному переході від командно-планової моделі економіки до сучасної ринково-капіталістичної. Слід не допускати надмірного втручання держави у приватний сектор економіки, створювати штучні обмеження для розвитку дрібного та середнього бізнесу, лобювання інтересів великого капіталу. На 2020 р. у загальному рейтингу Світового банку з визначення країн щодо легкості ведення бізнесу Україна посіла 64-ту сходинку, піднявшись на сім позицій, порівняно з попереднім роком²⁷. Однак цей показник залишається поки що досить низьким.

Гостро відчувається брак інноваційної складової в українській економіці. Між тим, саме інноваційний і високотехнологічний шлях дозволяє більш гармонійно задіяти внутрішньо- та зовнішньополітичний вектор посилення суб'єктності держави. Однак нездатність конвертувати надані лібералізацією можливості в економічні успіхи, залучити потенціал державних інституцій, забезпечити верховенство права та контроль над урядом створили не лише підґрунтя для кланово-олігархічної моделі, а й спричинили різке зниження суб'єктності України як і її геополітичного статусу на міжнародній арені. Необхідно підняти ступінь модернізаційної адаптивності української економічної моделі, яка залишається вкрай низькою навіть порівняно з далеко не першими державами-членами, на кшталт Румунії або Словаччини, до економіки ЄС.

Причини втрати суб'єктності Україною лежать у площині нездатності вітчизняних бізнес-еліт здійснити технологічну модернізацією та інноваційне прискорення, забезпечити зростання ВВП й добробут населення. Нині частка України в наукомісткій продукції світу становить близько 0,3%, а частка інноваційної продукції – менше 5% від загального обсягу промислової продукції,

²⁷ Україна і Doingbusiness: плюс 7 позицій – перемога чи поразка? URL: <https://trp.org.ua/news/ukraina-i-doing-business-plus-7-pozytsiy-peremoha-chy-porazka/>.

в той час як у високорозвинених країнах (США, Японії, Франції) ця частка перебуває на рівні 70–80%²⁸. Брак по-справжньому державницьки налаштованих бізнес-еліт заважає Україні швидко здійснити необхідні політико- та соціально-економічні трансформації, що стали би необхідним підґрунтям її входження в євроатлантичну спільноту. Одним із надважливих завдань українських реформ є подолання корупції, створення необхідних механізмів зменшення визначального впливу олігархів та фінансово-промислових груп на політику держави.

Досі зберігається явно виражена неспроможність України впливати на перерозподіл світових ринків через низький рівень і обсяг інноваційної та високотехнологічної складової в структурі її експорту. Так, частка України в світовій економіці скоротилася упродовж 1992–2019 рр. з 1% до 0,29%, або майже в чотири рази²⁹. В Україні тривалий час простежується таке негативне явище, як відтік наукових та кваліфікованих кадрів за кордон, що зумовлює подальше розмивання гео економічного статусу держави та перетворення її на об'єкт потужних світових економік. Так, у період незалежності кількість науковців в Україні скоротилася з понад 300 тис. до 70 тис. осіб, до того ж за роки незалежності з України виїхало понад 700 докторів та біля 2 тис кандидатів наук³⁰. Наразі кількість науковців на 1 млн населення в Україні становить близько 900 осіб проти в середньому 3,5 тис у країнах ЄС. Також у загальній кількості зайнятого населення України науковці становлять лише 0,49%, що відповідає рівню найменш розвинутих країн³¹.

²⁸ Стреліна О. М. Інноваційний розвиток економіки України: проблеми та перспективи. Ефективна економіка. 2013. № 7. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2166>.

²⁹ Частка України у світовій економіці за роки незалежності скоротилася в три рази. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/2338702-chastka-ukrajini-u-svitoviy-ekonomitsi-za-roki-nezaleznosti-skorotilasya-v-tri-razi.html>; Менше тільки Ізраїль: як виглядає частка України в економіці світу. URL: <https://ukranews.com/ua/news/657118-vvp-ukrayiny-v-ekonomitsi-svitu-za-rik-2018>.

³⁰ Світящук І., Стадний С. Академічна міграція. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631

³¹ Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>.

Якщо ж говорити в цілому про від'їзд українських висококваліфікованих кадрів з вищою освітою (технологів, інженерів, конструкторів, програмістів, лікарів та інших), то їх лік взагалі має йти на десятки тисяч. Фінансування української науки на рівні 0,43% (а за рахунок коштів держбюджету – 0,17%) від загального ВВП суперечить Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», де передбачено видатки на науку на рівні не менш як 1,7% від ВВП. Не менш важливою є активізація реформи вищої освіти та науки як запоруки збільшення інноваційної та наукоємної частки української економіки, а також її цифровізація. Помітним досягненням наразі є відкриття Національного фонду досліджень України з метою підвищення результативності наукової роботи, підтримки найбільш важливих пріоритетних напрямів досліджень, покликаних забезпечити супровід сталого розвитку держави.

Стимуючим фактором інноваційного та геоелектронічного розвитку України є її надмірна залежність від міжнародного кредитування. Передбачалося, що сукупний державний борг України на кінець 2020 р. мав становити 68% ВВП, тобто стати надкритичним для підтримки навіть мінімального економічного зростання й забезпечення соціальних виплат, такий рівень заборгованості несе ризики оголошення дефолту³². Для успішного інноваційного розвитку України як повноцінного суб'єкта у взаємодії з євроатлантичною спільнотою потрібен розумний баланс політики опертя на власні сили і політики залучення міжнародних інвестицій у тих пропорціях, які найбільше відповідають національним інтересам. Першочерговим кроком до поживлення й стабілізації української економіки є оптимізація українського боргу до рівня допустимого.

Україна переживає складний етап деіндустріалізації, викликаной як розпадом єдиного радянського економічного простору, так і деструктивними внутрішньоекономічними процесами. Все це врешті посилює дисбаланс у виробництві української продукції на користь сировинного та аграрного сектору і, відповідно, мінімізувало її конкурентоспроможність на світових ринках. У той час, коли Україна дедалі більше набуває ознак приналежності до аграрної

³² Держборг на кінець року становитиме 68% ВВП – глава мінфіну. URL: <https://mind.ua/news/20216039-derzhborg-na-kinec-roku-stanovitime-68-vvp-glava-minfinu>.

цивілізації, провідні економіки світу продовжують активну інтеграцію у єдиний глобальний механізм з єдиною системою макроекономічного регулювання.

Світова цивілізація увійшла в стадію шостого технологічного устрою, ядром якого є наноелектроніка, наносистемна техніка, біотехнологія, когнітивні науки тощо. Однак у структурі української економіки переважає третій економічний уклад (технологічний устрій) з часткою 57,9%, що був характерним для Другої промислової революції, котру нинішні країни-лідери пережили ще у XIX ст. Ядром третього економічного укладу, як відомо, стали чорна металургія, будівництво залізниць та кораблебудування. Тому Україні слід здійснити велике прискорення з тим, щоби і пройти четвертий, і опинитися в п'ятому технологічному укладі, котрий спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії та матеріалів тощо³³.

Відправною точкою технологічного прориву та підвищення геоекономічної суб'єктності України може стати збалансування її економіки, виробництва та диверсифікація зовнішньої торгівлі. У контексті реформування й транзиту економіки від сировинного до високотехнологічного укладу слід робити акцент на превалювання проривних галузей, покликаних стати «локомотивом» української економіки та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світових ринках. Такими кластерами економічного зростання української економіки можуть стати ІТ-технології, ІТ-бізнес, розбудова інфраструктури, будівельна галузь, туризм, розвиток «зеленої» енергетики, вирощування органічної продукції та інші сфери високотехнологічної продукції. Всього надію й те, що Україна входить до топ-10 країн за кількістю сертифікованих ІТ-спеціалістів. Водночас Україні слід сприяти залученню інвестицій через полегшення реєстрації бізнесу, а також умов ведення дрібного й середнього бізнесу із використанням елементів Е-урядування. Подальша цифровізація економіки й зменшення втручання у неї держави дозволило б Україні не лише піднятися в міжнародних

³³ Василенко В. Технологічні устрої в контексті прагнення економічних систем до ідеальності. Соціально-економічні проблеми і держава. 2013. Вип. 1 (8). С. 65–72.

політико-економічних рейтингах, а й загалом створити привабливий міжнародний імідж та престиж.

Модернізація українського виробництва повинна стати підґрунтям для диверсифікації та підвищення конкретності українських товарів і послуг. Тим самим Україні слід займати власну нішу в структурі світової економіки. Вже сьогодні держава має здатність впливати на міжнародну продовольчу та екологічну безпеку шляхом нарощування експорту агропродукції (Україна входить у трійку експортерів продовольства до ЄС) й запровадження виробництва відновлювальної енергетики. Сонячна та повітряна енергія дає можливість не лише компенсувати зниження ефективності роботи АЕС і ТЕЦ, а й зменшити викиди діоксиду вуглецю (CO₂) та скоротити накопичення парникових газів у атмосфері. Україна також балансує на межі топ-10 країн-експортерів і виробників сталі у світі, однак, зберігаючи цю позицію, нагальним є також питання нарощування впливу в інших секторах міжнародної безпеки, зокрема у кібернетичному, інформаційному, воєнному та гуманітарному.

Із запровадженням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС експорт української продукції до Євросоюзу зріс упродовж 2013–2019 рр. з 16,7 млрд дол. до 24 млрд дол., а від'ємне сальдо зменшилося, відповідно, з 10,2 млрд дол. до 4,6 млрд дол.³⁴ Нині ЄС став найбільшим партнером для України, питома вага торгівлі з яким становить 41,5% від загального обсягу³⁵. Однак єдиними конкурентними українськими товарами в ЄС поки залишається агропродукція та чорна металургія. Також Україні, в умовах низьких темпів модернізації економіки, важливо розвивати сферу послуг. Адже за результатами 1-го півріччя 2020 р. обсяг торгівлі послугами між Україною та ЄС становив 3,2 млрд дол. на тлі збереження позитивного сальдо для України на рівні 0,8 млрд дол. Україна у 2020 р. наростила послуги у сфері телекомунікацій з 32,9% до 36,5%,

³⁴ Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС за 2013 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/zd/ztt_ES/ztt_ES_u/ztt_ES13_u.htm ; Бюлетень поточного стану торговельних відносин між Україною та ЄС. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2d47dab0-2594-4372-836c-2b636928f34a&title=BiuletенPotochnogoStanuTorgovelnikhVidnosinMizhUkrainoiuTas.>

³⁵ Торгівля з ЄС за 2019-й рік у фактах та цифрах. URL: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>.

порівняно з попереднім роком. Утім, варто визнати й певне зниження темпів експорту українських товарів і послуг до ЄС за останнє півріччя³⁶.

Продовжуючи діалог з ЄС щодо розширення квот на українську продукцію, найближчим часом необхідно запроваджувати інноваційний та інтенсивний підходи в модернізації й розвитку сільського господарства, зокрема через диверсифікацію експорту сільгосппродукції в бік нарощування експорту товарів з високою доданою вартістю, а також нарощування експорту послуг. При всьому варто враховувати такі фактори, як пандемія COVID-19, що зумовлює падіння глобального експорту та світової торгівлі загалом.

Реалізація стратегії гео економічної суб'єктності потребує збільшення експорту високотехнологічної та високоінтелектуальної продукції, а отже її виробництва. Поки що відсоток такої продукції в українській економіці залишається мізерним. Окремим позитивом є те, що за даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) Україна посідає 12-те місце серед країн-експортерів озброєнь, і вони є одними з не багатьох видів української продукції високотехнологічного рівня, які поки що витримують конкуренцію на світових ринках³⁷.

Наступним важливим стратегічним кроком для оптимізації української гео економічної суб'єктності є подальше зменшення торговельно-економічної залежності України від Російської Федерації як країни-агресора. За даними українського Нацбанку, Росія упродовж 2013–2019 рр. втратила для України роль головного торговельного партнера. Зараз її частка у зовнішній торгівлі України становить близько 10% від загального обсягу з товарообігом у 9 млрд дол., тоді як до 2013 р. обсяг торгівлі між Україною та РФ становив понад 40 млрд дол. Зменшивши певною мірою енергозалежність від Росії, Україна все ще зберігає залежність від поставок російської продукції машинобудування, хімічної промисловості,

³⁶ Показники торговельно-економічного співробітництва Україна–ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelnno-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/pokazniki-torgovelnno-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ukrayina-yes>.

³⁷ Топкраїн-експортерів та імпортерів зброї в 2015–2019 роках. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/03/top-export-import.html>.

ядерного палива для АЕС. До того ж торгівля України з РФ відзначається від'ємним сальдо у розмірі близько 3 млрд дол.³⁸.

На сьогодні близько 60% вугільної продукції до України надходить з РФ, яка все ще контролює 55% українського ринку ядерного палива; питома вага імпортованих нею російських нафтопродуктів усе ще становить понад 35 %, що визначає збереження досить значної енергозалежності України від Росії; певною мірою зріс і розмір російських інвестицій у низку галузей української економіки, в Росії перебуває близько 2 млн українських трудових мігрантів, що, власне, має слугувати прийняттю Україною відповідних стратегічних рішень з метою подальшої диверсифікації торговельно-економічних відносин³⁹. Хоча Україна й значно скоротила обсяги торгівлі з Росією, остання поки залишається досить важливим для неї партнером, посідаючи третє місце після ЄС та Китаю, а також друге місце у загальному рейтингу українського торговельного партнерства.

Одним із ключових завдань є також подальша розробка програми імпортозаміщення російських комплектуючих в оборонній, авіаційній та космічній галузях з перспективою створення там технологічно замкнених циклів виробництва. На тлі реверсного постачання природного газу з ЄС до України найоптимальнішими механізмами мінімізації енергетичних ризиків залишається створення українсько-європейського газотранспортного консорціуму, інтеграція Газотранспортної системи України до Європейської мережі, а також Об'єднаної енергосистеми України до Європейського об'єднання операторів системи передачі електроенергії.

Поряд зі зниженням енергетичної залежності через диверсифікацію імпорту енергоресурсів Україна має спільно зі східноєвропейськими країнами активніше наполягати на доцільності припинення будівництва газопроводу «Північний потік-2». Тим паче, що політика всього ЄС, і значною мірою й Німеччини, стосовно призупинення будівництва цього газопроводу активізувалася після

³⁸ Кому вершки, а кому и корешки: анализ торговли РФ с ЕС и США. URL: <http://sputnikipogrom.com/economics/11467/russia-eu-us>.

³⁹ Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі. URL: <http://www.dw.de/йюшка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

очевидної причетності вищих владних структур до серії отруєнь за участю російських спецслужб. Тим часом США виявляють наміри сформувати союзницьку коаліцію з метою недопущення завершення будівництва «Північного потоку-2» як такого, що посилює залежність ЄС від російського газу. В разі успіху американської позиції вдалося б позбутися загрози втрати Україною статусу впливового транзитера енергоресурсів.

Україні слід розширювати географію зовнішньоекономічної діяльності за рахунок таких азійських економічних гігантів, як Китай і Японія, та інших високорозвинених економік Азії. Така політика буде корисною не лише в плані експорту агропродукції, а й доступу України до інноваційних технологій та створення об'єднаних наукоємних підприємств, зокрема в ІТ-сфері та енергозбереженні. Україні та українській економіці вкрай необхідні інвестиції потужних азійських держав, що здатні компенсувати нестачу західних інвестицій. До того ж Японія, як і Україна, перебуває на фронті євроатлантичної і азійської цивілізації, а Китай – на фронті Євразії та Євроатлантики. Тому міжцивілізаційне пограниччя можна розглядати не лише як конфліктну смугу, але й як зону динамічного економічного зростання.

Українсько-китайська співпраця в найближчій перспективі має бути спрямована на залагодження конфлікту довкола українського підприємства «Мотор Січ», модернізація якого за рахунок китайських інвестицій дозволила б збільшити експорт високотехнологічної продукції, передусім авіадвигунів. Не менш важливим завданням для України є входження у китайський інфраструктурний проєкт «Один пояс, Один шлях», покликаний більш тісно зв'язати Азію, у першу чергу Китай, з Європою і з рештою світу.

Ще одним важливим напрямом диверсифікації геоекономічної політики України є Близький Схід, котрий, як географічно близький регіон, міг би стати досить важливим осередком торговельно-економічних зв'язків. Стратегічним союзником і економічним партнером для України в цьому регіоні є член НАТО Туреччина, діалог з якою спрямований як на підтримку захисту прав кримських татар на окупованому півострові, так і на підписання Угоди про створення разом з нею зони вільної торгівлі. Перспективною є українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок

озброєння, передусім високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів. Ведеться також активна робота у сфері спільного виробництва радіолокаційної техніки відповідно до стандартів НАТО та щодо створення на території України центру з кібербезпеки. Україна, зі свого боку, заявила про намір постачати Туреччині танкові і корабельні двигуни, а також здійснювати ремонт авіаційної техніки. Серйозним підсумком цієї партнерської взаємодії стало підписання Угоди про співробітництво в оборонній сфері, а також створення спільного підприємства з виробництва високоточної зброї та аерокосмічних технологій. Туреччину, що переживає не найкращий період відносин з Росією через події в Сирії, варто розглядати як потенційного учасника проекту Міжмор'я, і саме через зближення з Анкарою Україна здатна створити певну противагу РФ та бути важливим донором безпеки у Чорноморсько-Азовському регіоні⁴⁰.

Перспективним є діалог з Ізраїлем щодо встановлення зони вільної торгівлі та перспектив упровадження безвізового режиму на тлі активізації капіталовкладень і обміну технологіями. Україну та Ізраїль слід розглядати як ключових союзників США у відповідних регіонах, а тому остання, за посередництва Вашингтона, може стати важливим провідником українських інтересів на Близькому Сході. Серед інших опорних близькосхідних країн перспективними для Києва є Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар та Кувейт. Зараз торгівля між Україною та країнами Близького Сходу відзначається динамічністю, позитивним сальдо та становить за своїм обсягом 7,5 млрд дол., однак вона поступається обсягам торгівлі з країнами Азії, до того ж в українському експорті надто превалює агропромислова та сировинна продукція⁴¹. У перспективі Україна може нарощувати постачання у ці країни (окрім металургійної та агропродукції) військової техніки, озброєння та різного роду обладнання. Важливою тут є багатостороння співпраця у сфері розвитку туристичної галузі. У свою чергу, арабські країни здатні

⁴⁰ Горін П. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html>.

⁴¹ Зовнішня торгівля України з регіонами світу 2015–2019 (млрд дол. США). URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-11/gres.pdf>.

інвестувати в українську економіку кілька десятків мільярдів доларів паралельно із наданням доступу до високих технологій. Для більшості арабських країн основною галуззю є нафтова, нафтохімічна й газовидобувна промисловість, що може бути важливим ринком із заміщення імпорту енергоресурсів з Росії. Прикладом тому є українсько-єгипетська співпраця зі спільної розробки нафтогазових родовищ.

Досить актуальним гео економічним напрямом для України є африканський регіон, значна кількість країн якого відзначається своєю економічною динамікою. Так, у 2019 р. українські виробники поставили до Африки товарів на суму 5 млрд дол. зі збереженням позитивного торговельного сальдо в 1 млрд дол. Подальше нарощування експорту української продукції до африканського регіону дозволило б компенсувати втрату російського та пострадянського ринку, а також сприяти частковій переорієнтації українського виробництва, подолати певну зацикленість на європейському ринку. Окрім постачання аграрної й металургійної продукції, Україна спроможна нарощувати експорт до Африки вантажних автомобілів, легких літаків, військової техніки та різного роду обладнання, інвестувати в родовища з видобування африканського газу. Опановує африканські ринки і український ІТ-бізнес, зокрема сферу сервісу, онлайн-торгівлі та створення сайтів для місцевих ЗМІ. Крім того, мають перспективи проекти зі створення українського торгового хабу для постачання різного роду продукції⁴². Вагомою перспективою для України може бути підтримка відновлювальної енергетики в Африці через відкриття сонячних електростанцій.

Не менш важливим українським завданням є заохочення африканських студентів до українських вузів, що дозволило б не лише збільшити надходження коштів до держбюджету, а ще й забезпечило б створення контингенту лобістів українських інтересів на континенті. Україні потрібна розробка й реалізація окремої економічної стратегії щодо Африки, яка дозволила б у майбутньому уникати спонтанності дій у регіоні, який залишається значною мірою неосвоєним ринком.

⁴² Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666>.

Диверсифікація ринків збуту України має стосуватися і країн Латинської Америки, обсяг торгівлі з якими поки що є незначним – у середньому 1–2 млрд дол. на рік.

Україна упродовж усього періоду незалежності, внаслідок внутрішніх та зовнішніх факторів не спромоглася набути належної суб'єктності у глобальному світі. Тому серед головних стратегічних завдань політичного істеблшменту є набуття хоча б локального лідерства та можливості номінально впливати на регіональні процеси. Одним із таких механізмів може бути дипломатична участь України у врегулюванні пострадянських конфліктів. Крім того, Україна може реалізувати транзит до набуття геополітичної суб'єктності лише через колективну у формі участі в ОДЕР-ГУАМ, у співдружності Міжмор'я, а оптимально – через членство в НАТО та ЄС. За протилежного сценарію Україна приречена на об'єктність та фронтірне перебування в «сірій» міжцивілізаційній буферній зоні. Актуальним для України залишається питання підвищення частки виробництв з високим рівнем доданої вартості, а також переходу до сучасної ринкової, наукоємної і високотехнологічної економіки. Здобуття геоекономічної суб'єктності України передбачається як через забезпечення внутрішніх трансформацій (лібералізації суспільно-політичного та соціально-економічного життя, мінімізації впливу на українську політику олігархату), так і через диверсифікацію зовнішньоекономічної політики в бік переорієнтації на європейські товарні ринки та активізації торговельно-економічних відносин з країнами Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки.

3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЇ ПОСИЛЕННЯ

Серед найбільш помітних ознак цивілізації – сукупність ціннісних уявлень населенням, яке нею охоплене, стосовно справедливості, моральних чеснот, а також і стосовно правових норм, які походять від цих уявлень. Україна, щоб утвердити себе органічною частиною європейського цивілізаційного простору, повинна демонструвати традиційну у ньому правову поведінку і у зовнішніх стосунках, і у внутрішній політиці.

Держава, щоб стати активним учасником міжнародних відносин у певному цивілізаційному колі, має постійно підтверджувати свою суб'єктність попри те, що в сучасних умовах збільшуються вплив та регуляторні функції міжнародних організацій та бурхливо розвиваються універсальні та регіональні системи міжнародного захисту прав людини. Все ж таки незалежна і суверенна держава і надалі залишається основним, первинним та універсальним суб'єктом міжнародного права. Саме держави посідають центральне місце в міжнародній системі і зосереджують у своїх руках основні засоби впливу на міжнародне життя, відстоюючи таким чином свою ідентичність і доводячи свою цивілізаційну належність. Тільки держави можуть брати участь у будь-яких міжнародно-правових відносинах, укладати будь-які міжнародні договори, брати чи не брати участь у будь-яких міжнародних організаціях. Саме це відрізняє міжнародну правосуб'єктність держави від міжнародної правосуб'єктності інших світових суб'єктів. Приміром, міжнародна організація у жодному разі не може бути стороною міжнародного договору, наприклад, з територіальних чи прикордонних питань просто через те, що вона не має своєї власної території.

Українська міжнародна суб'єктність породжена загальним прагненням народу України до незалежного державного статусу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, визнавши його як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»⁴³. Декларація визначала, що Україна розвиватиметься в існуючих

⁴³ Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст.429. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

кордонах, у документі закріплювалося її право на власні збройні сили, її намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У статті X Декларації передбачалося, що Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення її національних інтересів у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Також наголошувалося на тому, що Україна є рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, бере безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Підтвердженням європейських орієнтирів України було положення щодо визнання переваги загальнолюдських цінностей над класовими та пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Положення Декларації про державний суверенітет України щодо міжнародної правосуб'єктності України були конкретизовані у Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин»⁴⁴, відповідно до якої Верховна Рада доручила Раді Міністрів вжити ряд практичних кроків з метою забезпечення безпосередніх зносин України з іноземними державами, а саме – виходити з необхідності найбільш ефективного забезпечення її інтересів та їх пріоритетності, встановлюючи дипломатичні, консульські та торговельні відносини з іноземними державами, та вирішити питання про акредитацію консульських установ іноземних держав на українській території. Також передбачалося вжиття заходів, орієнтованих на безпосередню участь України у загальноєвропейському процесі та європейських структурах⁴⁵.

⁴⁴ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин». Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 5. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12#Text>

⁴⁵ Детальніше про зміст цієї Постанови див.: Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України. Київ, 2014. С. 601.

Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.⁴⁶ остаточно підтвердив нову геополітичну реальність – виникнення на Сході Європи незалежної держави площею понад 600 тисяч квадратних кілометрів з населенням на той час понад 50 мільйонів чоловік.

Процес міжнародно-правового визнання України відбувся досить швидко і без будь-яких проблем відразу ж після оголошення результатів референдуму 1 грудня 1991 р., на якому більше 90 % українських виборців підтримали Акт проголошення незалежності України. Вже 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща, Канада та Угорщина, а протягом грудня 1991 р.– початку 1992 р. і переважна більшість держав світу. На 2020 рік Україна встановила дипломатичні відносини зі 185 державами-членами ООН, а також Святим Престолом та Суверенним Мальтійським орденом. Останніми державами, які встановили дипломатичні відносини з Україною, були карибські острівні держави Сент-Вінсент і Гренадіни та Гренада.

Ще до референдуму 1 грудня 1991 р. в Україні почала створюватися нормативна база із забезпечення практичної реалізації міжнародної правосуб'єктності нової держави. У прийнятому ще 12 вересня 1991 р. Законі України «Про правонаступництво України»⁴⁷ було визначено, що:

– державний кордон СРСР, який відмежовує територію України від інших держав, та кордон між УРСР і БРСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України (ст. 5); Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6);

– Україна є правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки (ст. 7);

– Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 16 липня 1990 р. в частині, яка визначається окремою

⁴⁶ Акт проголошення незалежності України. Відомості Верховної Ради України. 1991, № 38. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

⁴⁷ Закон України «Про правонаступництво України». Відомості Верховної Ради України. 1991, № 46, С. 617. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>

міждержавною угодою, але не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами СРСР, укладеними після 1 липня 1991 р. без її згоди (ст. 8);

– Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України відповідно до міжнародно-правових актів про права людини (ст. 9).

Законом України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р.⁴⁸ було передбачено, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Характерно, що в цьому законі, на відміну від Декларації про державний суверенітет, ідеться вже не про «пріоритет загальновищаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права», а лише про інкорпорацію договірних зобов'язань у внутрішній правопорядок. Важливим кроком для забезпечення правової регламентації реалізації нашою державою договірної правоздатності стало ухвалення 22 грудня 1993 р. Закону України «Про міжнародні договори України»⁴⁹, який встановив порядок укладення виконання і денонсації міжнародних договорів України. Згодом цей закон був замінений законом від 29 червня 2004 р.⁵⁰

Для повнішої міжнародної суб'єктності України потрібно вирішити правову неузгодженість, принесену Конституцією. Річ у тім, що у Ст. 9 Конституції закріплено норму, згідно з якою чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, стають частиною національного законодавства України, але при цьому заборонено укладення міжнародних

⁴⁸ Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України». Відомості Верховної Ради України. 1992, № 10. С. 137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>

⁴⁹ Закон України «Про міжнародні договори України». Відомості Верховної Ради України. 1994, № 10. С. 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3767-12#Text>

⁵⁰ Закон України «Про міжнародні договори України». Відомості Верховної Ради України. 2004, № 50. С. 540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

договорів, що суперечать Конституції. Тим самим закладається вірогідність колізії між нормами інкорпорованого договору і нормами національного закону без конкретної відповіді щодо її вирішення. З одного боку, вона нібито вирішується Законом України «Про міжнародні договори України» 2004 р., у Ч. 2 Ст. 19 якого передбачено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Проте тут виникає інша колізія. Як Закон «Про міжнародні договори України», так і Ст. 11 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. передбачають, що згода держави на обов'язковість для неї міжнародного договору може бути надана іншим, ніж ратифікація, шляхом (зокрема, підписанням, затвердженням, приєднанням до договору або іншим способом, про який домовилися сторони), і на практиці значна кількість міжнародних договорів не потребують надання згоди на їхню юридичну обов'язковість Верховною Радою України. Отже, проблема визначення місця у внутрішньодержавній ієрархії джерел права тих міжнародних договорів України, які не потребують надання згоди на обов'язковість Верховною Радою України, залишається актуальною, адже чіткої відповіді на це питання не дає ані Конституція України, ані згаданий закон 2004 р.

Другим проблемним моментом конституційно-правового закріплення місця міжнародного права у правовій системі України є відсутність у Конституції України положень, які визначають місце, юридичну силу та механізм застосування у внутрішньому праві України загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Хоча в жодному міжнародно-правовому документі не міститься переліку цих принципів і норм, з точки зору теорії міжнародного права як такі слід розглядати ті норми, які прийняті переважною більшістю держав світу і існують у вигляді міжнародного звичаю. Чітке визначення місця у національній системі права цих принципів і норм залишається актуальним завданням конституційного процесу. В цьому відношенні варто послатися на досвід іноземних держав, зокрема держав-членів Європейського Союзу. Так, наприклад, Ст. 25 Конституції Німеччини 1949 р. закріплює, що «загальноновизнані

норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають перевагу над законами і породжують права та обов'язки безпосередньо для осіб, що мешкають на території Федерації»⁵¹. Пункт 1 Статті 28 Конституції Греції містить розгорнуте формулювання, яким фактично встановлюється примат міжнародного права над національним правом Греції. Там зазначено, що «загальновизнані норми міжнародного права, а також міжнародні договори після їхньої ратифікації законодавчим шляхом та після набрання ними чинності відповідно до положення кожного з них є складовою частиною внутрішнього грецького права та мають вищу юридичну силу стосовно кожного протилежного положення закону»⁵². Конституційний досвід держав-членів Європейського Союзу заслуговує на увагу і з точки зору закріплення в конституціях можливостей обмеження державного суверенітету, що їх тягне за собою членство в цьому міждержавному інтеграційному об'єднанні. Наприклад, вищезгадана Конституція Греції передбачає, що «Греція може вільно, шляхом прийняття закону абсолютною більшістю загальної кількості депутатів Парламенту піти на обмеження в царині здійснення національного суверенітету, якщо це диктується важливими національними інтересами, не впливає на права людини і основи демократичного ладу і проводиться на основі принципів рівності і з дотриманням умов взаємності». Досить комплексно до цих питань підходить і німецька Конституція, яка у Ст. 23 закріплює, що «для здійснення ідеї Об'єднаної Європи Федеративна Республіка Німеччина бере участь у розвитку Європейського Союзу, в обов'язок якого входить гарантувати дотримання принципів демократичної, правової, соціальної і федеративної держави, а також дотримання принципу субсидіарності, який гарантує захист основних прав, які по суті, збігаються з основними правами, що містяться в Основному законі. З цією метою Федерація може передавати свої суверенні права за допомогою видання закону, схваленого Бундесратом».

⁵¹ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL:<https://www.bundestag.de/gg>

⁵² Конституція Греції. URL:<https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>

За весь час незалежності Україна не дала підстав сумніватися, що вона буде дотримуватися юридичних принципів і норм, що регулюють міждержавні відносини, а саме – принципу суверенної рівності держав, як того вимагає Ст. 12 Статуту ООН і Декларація ООН про принципи міжнародного права⁵³. Отже, усі дії України відповідають змісту поняття «суверенність держав», яке складається з таких елементів: юридична рівність держав; користування правами, що притаманні повному суверенітету; обов'язок поважати правосуб'єктність інших держав; недоторканність територіальної цілісності та політичної незалежності держави; право кожної держави вільно обирати та розвивати свою політичну, економічну, соціальну та культурну систему; обов'язок повністю та добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання та жити в мирі з іншими державами. Водночас, Україні доводиться зважати й на те, що хоча держави юридично є рівними між собою незалежно від розмірів їхньої території, кількості населення, військової чи економічної могутності, рівня життя населення тощо, але вони не є однаковими за своїм потенціалом. Як справедливо наголошується у правознавстві, «юридична рівність держав, однак, не завжди означає їх фактичну рівність навіть у правовому значенні»⁵⁴. І хоча всі держави мають рівні права, однак реальні можливості використання прав у різних держав відмінні. У внутрішньому праві суб'єкти також мають далеко не однакові можливості, що, однак, зовсім не позбавляє сенсу принцип рівноправності⁵⁵.

Виходячи з цього, Україні слід дотримуватися порядку, за яким, приміром, постійні члени Ради Безпеки ООН наділені, згідно зі Ст. 27 Статуту ООН, правом вето під час голосування з будь-якого питання, крім процедурного. В той же час, Україна має суверенне право гуртуватися з іншими державами, які виступають за поетапне скасування права вето як інструменту зловживання деякими державами-постійними членами Ради Безпеки ООН, зокрема

⁵³ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

⁵⁴ Денисов В. Н. Суверенної рівності держав принцип. *Енциклопедія міжнародного права*: У 3 т. Т. 3. Київ, 2019. С. 787.

⁵⁵ Лукашук И. И. *Международное право. Общая часть*: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва, 2005. С. 37.

Російською Федерацією, приміром, під час розгляду питань, пов'язаних з її агресією проти України.

Міжнародна взаємодія є найбільш ефективним засобом утвердження суб'єктності держави у певному цивілізаційному просторі. Тим більше, що до основних ознак міжнародної правосуб'єктності в доктрині і практиці міжнародного права належить право встановлювати дипломатичні відносини, укладати міжнародні договори та відстоювати свої інтереси шляхом звернення до міжнародних юрисдикційних органів. Участь України у таких міжнародних організаціях та міждержавних інтеграційних об'єднаннях, як Організація північноатлантичного договору, яка на сьогодні виступає найбільш ефективною системою колективної безпеки, та Європейський Союз, внутрішній ринок якого є найбільшим у сучасному світі спільним ринком, мало б визначально вплинути на утвердження її міжнародної правосуб'єктності. У нинішній ситуації Україна, коли вона стала жертвою агресії з боку держави, яка суттєво перевищує її за військово-економічним потенціалом, має всіма можливими засобами зміцнювати свою міжнародну правосуб'єктність, використовуючи інструментарій, який надає сучасне міжнародне право, для захисту свого цивілізаційного вибору на користь відкритого демократичного суспільства та поваги прав і основоположних свобод кожної людської особистості.

Підтримання дипломатичних відносин з іншими державами, договірність правоздатність сукупно із захистом своїх прав та законних інтересів шляхом звернення до мирних засобів розв'язання міжнародних спорів, зокрема до міжнародних судових та арбітражних органів, належить до основних ознак міжнародної правосуб'єктності суверенної держави.

Основними функціями дипломатичного представництва відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р.⁵⁶ є представництво акредитуючої держави у державі перебування, захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян у межах, що допускаються міжнародним правом, ведення переговорів з урядом держави

⁵⁶ Віденська конвенція про дипломатичні зносини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_048#Text

перебування, з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду акредитуючої держави, заохочення дружніх відносин між державою, яка акредитує, і державою перебування та розвиток їх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки. Сучасна мережа дипломатичних представництв України нараховує 83 посольства. Для порівняння: за даними впливового австралійського зовнішньополітичного аналітичного центру Інституту Лоуї станом на 2019 р. найбільш широку мережу дипломатичних представництв за кордоном мали такі держави, як Китай (169 посольств), США (168), Франція (161), Велика Британія (152), Японія (151), Німеччина (150), Російська Федерація (144)⁵⁷. Зрозуміло, що вище перераховані впливові держави значно перевищують Україну за кількістю населення та фінансовими можливостями, проте і деякі держави, які не належать ані до постійних членів Ради Безпеки ООН, ані до найбільших за територією чи населенням, значно перевищують Україну за охопленням світових столиць своєю мережею дипломатичних представництв, що, в свою чергу, дозволяє їм більш ефективно вирішувати свої зовнішньополітичні завдання. Так, наприклад, за даними того ж самого Інституту Лоуї, кількість дипломатичних представництв Італії становить 124, Іспанії – 115, Південної Кореї – 114, Нідерландів – 106, Швейцарії – 103, Саудівської Аравії – 96, Чехії – 90, Швеції – 90, Польщі – 90⁵⁸. Мережа українських посольств за кордоном потребує розширення насамперед у таких регіонах, як Африка та Австралія і Океанія.

Одним з наслідків недостатньої уваги нашої дипломатії до роботи з державами Африки та Океанії є обережна позиція, яку займають ці держави у важливих для України голосуваннях на Генеральній Асамблеї ООН. Так, наприклад, під час голосування за резолюцію Генеральній Асамблеї ООН 74/168 18 грудня 2019 р.⁵⁹ щодо ситуації з правами людини в окупованому Російською

⁵⁷ Lowy Institute Global Diplomacy Index. 2019 Country Ranking. URL: https://globaldiplomacyindex.lowyinstitute.org/country_rank.html

⁵⁸ Lowy Institute Global Diplomacy Index. 2019 Country Ranking. URL: https://globaldiplomacyindex.lowyinstitute.org/country_rank.html

⁵⁹ Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе, Украина. Резолюция, принятая ГА ООН 18 декабря 2019 г. 74/168. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/168>

Федерацією Криму та Севастополі абсолютна більшість держав Африки, так само як і чимало держав Латинської Америки та Океанії, утрималася від голосування. Робота з цими державами з метою залучення їх до проукраїнської більшості в Генеральній Асамблеї ООН має стати одним з основних завдань української дипломатії на найближчі роки. Безперечно, це потребуватиме активізації діяльності Міністерства закордонних справ України в цьому напрямі, включаючи підготовку і організацію візитів вищих посадових осіб України, в тому числі і Президента України, до цих держав.

Вищенаведені міркування щодо необхідності збільшення кількості дипломатичних представництв України за кордоном повною мірою стосуються і необхідності розширення мережі консульських установ перш за все у державах, де проживає значна кількість громадян України, в тому числі трудових мігрантів, а також тих, куди громадяни України найчастіше подорожують з туристичною метою. За станом на 2019 р. мережа консульських установ України нараховувала лише 22 генеральні консульства та 11 консульств. Відкриття нових консульств можна було б почати з країн, які стали місцями масового відпочинку українських громадян.

Участь у міжнародних міждержавних організаціях та міждержавних інтеграційних об'єднаннях також є надзвичайно важливою складовою реалізації міжнародної правосуб'єктності будь-якої держави. Попри наявність об'єктивних суперечностей між національними інтересами держав-учасниць та міжнародних організацій вони виступають важливими інструментами захисту певних спільних інтересів своїх членів. Нині Україна бере участь як повноправний член або спостерігач у понад 80 міжнародних міждержавних організаціях⁶⁰. Приєднання України у листопаді 1995 р. до Ради Європи – регіональної міжнародної організації, що об'єднує 47 європейських держав і має своєю метою досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу стало надзвичайно важливим етапом розвитку демократичних реформ у нашій державі,

⁶⁰ Єдиний державний реєстр Міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>

свідченням визнання принципів верховенства права та здійснення прав людини і основоположних свобод, як цього вимагає Ст. 3 Статуту цієї організації. Участь України у Раді Європи надала можливість громадянам України отримати доступ до системи захисту прав людини, яка функціонує під егідою цієї організації і є найбільш ефективною з існуючих на сьогодні регіональних систем захисту прав людини.

Надзвичайно важливим завданням зовнішньої політики України, що обумовлено її належністю до європейської культури та цивілізаційної спільноти, залишається подальша європейська та євроатлантична інтеграція, а в перспективі і досягнення повноправного членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Саме здобуття членства в ЄС та НАТО, з одного боку, свідчатиме про остаточну реалізацію цивілізаційного вибору нашої держави на користь плюралістичної демократії, верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод, а з іншого – надасть доступ до найбільшого у світі ринку товарів, послуг та капіталів, а також надійні безпекові гарантії в рамках найбільш ефективного на сьогодні оборонного альянсу.

Доводиться визнати, що хоча нормативно-правова база, яка регламентує співробітництво України з Європейським Союзом та НАТО, почала створюватися ще починаючи з 90-х років минулого століття, політику України щодо цих організацій важко назвати повною мірою успішною і послідовною. Реалізація євроатлантичного вектора розвитку України у 1990–2000 роках проходила здебільшого у декларативній формі, його не було концептуалізовано як на рівні зовнішньополітичних пріоритетів, так і на рівні національної стратегії⁶¹. Така ситуація, безперечно, є відображенням тривалої відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо європейського і євроатлантичного вектора розвитку нашої держави, хоча варто зауважити, що підтримка громадянами України вступу до Європейського Союзу та НАТО, особливо починаючи з 2014 р., постійно зростає.

Нормативно-правова регламентація співробітництва України з НАТО міститься передусім у таких документах як Хартія про

⁶¹ Євроатлантичний вектор України: національна доповідь Київ, 2019. С. 5.

особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-атлантичного договору 1997 р.⁶² та Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство 2009 р.⁶³, а правові основи співробітництва з Європейським Союзом регламентуються прийнятою у 2014 р. Угодою про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з другого⁶⁴. Цей далеко спрямований і всеохопний комплексний міжнародний договір визначає характер відносин між Україною та ЄС на основі принципів поглиблення політичної асоціації та посилення економічної інтеграції. За словами Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки Жозепа Борреля, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом «є найбільш всеосяжною угодою, що її ЄС має з будь-якою країною поза його межами»⁶⁵.

Європейський та євроатлантичний вектор розвитку чітко закріплений і у національному законодавстві України, а саме – у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.⁶⁶. Ст. 11 вищезгаданого закону, яка визначає засади зовнішньої політики нашої держави, серед таких засад закріплює, зокрема, поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації, та забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в

⁶² Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002.

⁶³ Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північноатлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року, від 21 серпня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_021.

⁶⁴ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

⁶⁵ Боррель Ж. Олігархи, корупція та COVID-19: про що я говорив із президентом Зеленським. Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/09/25/7114712/>

⁶⁶ Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики". Відомості Верховної Ради України. 2010, № 40. С. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

Європейському Союзу. Свідченням безальтернативності європейського і євроатлантичного цивілізаційного вибору України стало внесення у 2019 р. до Конституції України змін, спрямованих на конституційно-правове закріплення стратегічного курсу на досягнення членства в Європейському Союзі та НАТО. Відповідно до цих змін у п'ятому абзаці Преамбули Конституції України було підтверджено європейську ідентичність українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України. Зміни до Ст. 85 закріпили, що до повноважень Верховної Ради України належить реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, зміни до Ст. 102 передбачили, що гарантом реалізації цього курсу є Президент України, до Ст. 116 – поклали на Кабінет Міністрів України повноваження щодо забезпечення його реалізації. Саме реалізація цієї стратегічної мети і досягнення членства в Європейському Союзі та НАТО свідчатимуть про остаточне повернення України до своїх цивілізаційних витоків і водночас суттєво зміцнить міжнародну правосуб'єктність України завдяки тим можливостям, які надає участь у цих структурах.

4. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

Національна ідея і національна гідність: від популізму і соціального інфантилізму до державницького мислення. На роздоріжжі епох, на якому опинилася Україна після проголошення незалежності, критично важливого значення для цивілізаційного утвердження набуває національна ідея. Йдеться не лише про набір образів і цінностей, виплечаних історичним досвідом державотворення і культурою пам'яті, а й про внутрішній полілог між різними шарами суспільства, національними і конфесійними групами, в якому народжується конвенціональний символічний словник націєтворення.

За доби екранної культури і всеохоплюючої діджиталізації суспільного життя чинники, що об'єднують українців – мова, звичаї й традиції модерної доби, національна атрибутика, національна кухня та інші патерни, – доповнюються інструментарієм інформаційного суспільства. Мережування, цифрова етика і цифрова письменність стають неодмінними запоруками успішної повсякденної комунікації всіх категорій населення, незалежно від віку, статі, фаху або релігійних поглядів, константою особистісного і професійного розвитку. Вони впливають і на базові для існування суверенної держави поняття – національна ідея, гідність, самоусвідомлення, самокритика, особиста відповідальність, громадянські права і чесноти.

Імперативи і аксіоматичність ментальної спадщини радянської доби, що за історичною інерцією присутні в ціннісному дискурсі українців, поволі замінюються державоцентричними автостереотипами і психоінформаційними установками. Засадничим елементом суспільного компромісу стає цінність соборної суверенної держави як суб'єкта світових цивілізаційних процесів. Та разом з тим присутні чинники, що стримують розвиток держави, негативно позначаються на її духовно-культурній суб'єктності: популізм, соціальний інфантилізм, непотизм, правовий нігілізм. Вони зумовлюють брак державницького мислення, нехтування стратегічними цілями на користь ситуативних особистих або корпоративних

інтересів і прагнень і тим самим перешкоджають наближення до європейського способу життя.

За драматичних обставин тривалого багатоаспектного (в першу чергу військового) протистояння з Російською Федерацією вагомим акцентів набуває безпековий компонент. Складно не погодитися зі судженням, що «сама безпека постає умовою суб'єктності, її потенцією – лише набувши певну міру безпеки, країна здатна розгортати свою суб'єктність як здатність до самостійного цивілізаційного розвитку. Таким чином, слід говорити про глибинну взаємодію національної безпеки та суб'єктності країни, якою має опікуватися справжня еліта країни і яку повинен усвідомлювати її народ. Специфічна динаміка національної безпеки та суб'єктності країни, по суті, є способом розгортання її національної ідеї, а можливо, й самою національною ідеєю»⁶⁷.

Безпека держави у сучасних умовах – це комплекс економічних, кібернетичних, культурно-інформаційних, політичних заходів і проєктів, спрямованих на захист її інтересів, стримування зовнішніх загроз, розширення політичного впливу на регіональному, континентальному і глобальному рівні. Ступінь захищеності держави прямо пропорційний рівню її пізнаваності, міжнародної репутації, залучення до розв'язання ключових проблем сучасності.

З огляду на безпекові виклики, що з ними стикається Україна, трансформується і розширюється зміст поняття «культура». Доречно навести міркування, що «...в умовах реалій ХХІ століття, коли ідентифікаційні процеси втратили свою інституційну детермінованість, особливого значення набуває розвиток культури – тих взірців, орієнтація на які й визначає процес ідентифікації особи та спільнот»⁶⁸. Культура Постмодерну в українському випадку стає симбіотичною і поліморфічною, з наголосом на візуальні ефекти і спекулятивний арсенал постправди. Понад те, вона зберігає і традиційні ритуали та символіку. Строкатість сучасної української культури позначається на взаєминах влади і суспільних груп, яким

⁶⁷ Пирожков С., Хамітов Н. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? Вісник НАН України. 2020. № 7. С. 3–15. URL: <https://doi.org/10.15407/vsn2020.07.003> (перевірено: 28.9.2020, 16:04)

⁶⁸ Рафальський О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: ІПіЕНД ім.І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

притаманні ритуалізм, декларативність, театральність, розмитість або й відсутність сталого ідеологічного фундаменту.

Усвідомлення і засвоєння духовних цінностей пов'язані з осмисленням особистістю, групою чи суспільством мети і змісту своєї діяльності в аспекті постановки й вирішення ситуативних завдань. Духовні цінності як специфічні смислоутворюючі джерела існування людини та серцевина механізму самоорганізації суспільства виступають соціально значущими орієнтирами суспільства, важливим чинником його соціально-політичної стабільності й відкривають широкі перспективи для успішних перетворень у країні, стають провідними критеріями її сталого розвитку⁶⁹.

Духовні цінності, що належать народові, національній спільноті й становлять основу їх існування та розвитку, повинні бути національними духовними дороговказами, відігравати в житті суспільства роль особливих інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад і, виступаючи у формі ціннісних настанов, орієнтацій, соціально-політичних ідеалів та ідей, утворювати духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості. Національні цінності мають відповідати історичному розвитку нації, розвитку її матеріальної і духовної культури, утвореному гео економічному середовищі під прямим та опосередкованим впливом існуючих політичних та економічних відносин і національних традицій.

До духовних цінностей української нації належать: державна мова, спільна історична пам'ять, народні традиції й звичаї, національна символіка, психологічні (авто-) стереотипи суспільної поведінки, система освіти й науки, гуманістично спрямовані світоглядні орієнтири та моральні норми, державотворча політична свідомість, і у сконцентрованому вираженні – ідеологічна, політична, конфесійна, етнокультурна і расова толерантність як здатність до соціумного полілогу. У свою чергу, окреслені духовні цінності покликані формувати загальнонаціональний суспільний ідеал, єдину національну ідею, загально визнану ідеологію державотворення, розвинути національну самосвідомість⁷⁰.

⁶⁹ Мацишина І. Конструювання політичної реальності України: Монографія. Вінниця: ТОВ "ТВОРИ", 2019. 376 с.

⁷⁰ Пугач В. Україн vs українець: проблеми стереотипізації. URL: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/mmk/article/download/1211/1057>

Завдяки Інтернету та, зокрема, соціальним мережам основні політичні інститути та засоби масової інформації втратили важливу частину свого статусу в побудові політичної реальності через множення виробників контенту. Інтернет спочатку сприймався як інструмент демократизації. Проте політичні й суспільні тренди свідчать, що його вплив є суперечливим, а іноді має негативні наслідки для демократичних процесів («цифровий тоталітаризм»). Виникають ситуації, коли соціальні медіа порушують демократичні права і свободи, вдало використовуючи маніпулятивний арсенал. Спекулятивно відбираючи і подаючи інформацію, соціальні медіа можуть поглибити фрагментацію та поляризацію громадської думки, сприяти відцентровим внутрішньополітичним тенденціям і атомізувати соціум⁷¹.

За даними останнього дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, проведеного 14–19 серпня 2020 р. спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, в середньорічній перспективі триває збільшення аудиторії соціальних мереж – з 24% у 2019 році до 44% у 2020. При цьому найпопулярнішою соціальною мережею українців лишається Facebook. Цікаво, що ним для отримання інформації про ситуацію в Україні та світі користуються 58% респондентів. Важливими чинниками вибору масових медій як джерела інформації українці назвали: контент, який зацікавив їх особисто (58%), зручність і зрозумілість подання інформації (32%), швидка реакція медій на події (31%), нейтральність та незаангажованість (31%). Прикметно, що одночасно зі зростанням популярності соціальних мереж покращується обізнаність громадян щодо подій російсько-української війни: якщо в серпні 2018 року частка респондентів, які вважали Росію винною у розпалюванні війни на Донбасі, становила 51,18%, то у серпні 2020 року вона досягла 60,3%⁷².

⁷¹ Мацишина І. Вказ. праця.; Трофименко О., Прокоп Ю., Логінова Н., Задерейко О. Кібербезпека України: аналіз сучасного стану. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12213/statya_Trofymenko_Prokop_Loginova_Zadereyko_CYBERSECURITY%20OF%20UKRAINE.pdf?sequence=1&isAllowed=y

⁷² Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 / Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-dozasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>

Заради миру на Донбасі українці готові проявити свою традиційну компромісність, але не безмежну. Так, приблизно половина респондентів вважають, що компроміси повинні бути прийнятними для України, але тільки 20% заради миру готові піти на будь-які компроміси. Серед виборців різних партій найбільше на компроміси готові, що очікувано, виборці «ОПЗЖ». Виборці всіх інших політичних партій, у тому числі і «Слуги народу», воліють бути більш обережними з поступками, на які Україна може погодитися. Такими є результати дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 3 по 9 липня 2020 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей⁷³.

Вітчизняні дослідники з'ясували, що обмін табloidними новинами в соціальних мережах є важливим джерелом стереотипізації та дезінформації. Це є ознакою епохи, коли емоції, поверхові почуття для багатьох людей є важливішими за факти особливо в умовах популістського дискурсу та конфліктів, коли вдавання до емоцій, наприклад, експлуатація страху, образ переважає аргументовані судження. Тобто, об'єктивні факти часто-густо менше впливають на формування громадської думки, ніж апелювання до емоцій та переконань. У цьому сенсі доречно зазначити, що політика пост-правди є радше інструментом тлумачення істини, її соціально-політичних аспектів, аніж є її причиною⁷⁴. Емоційна лабільність, недовіра, тривожність громадян, які не бачать ясної перспективи, зумовлюють порух до спрощеного сприйняття дійсності, до вразливості свідомості перед зовнішніми інформаційними ресурсами і їх спекулятивними меседжами.

Аудиторія цифрових медіа, як свідчать дані соціологічних опитувань, проведених у серпні 2020 р., демонструє більшу прихильність державницькому мисленню через обізнаність у внутрішньо- і

⁷³ Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? Соціологічне дослідження. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-dem-y-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>

⁷⁴ Lewandowsky S., Ecker U. K. H., Cook, J. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the «Post-Truth» Era // Journal of Applied Research in Memory and Cognition. 2017. Volume 6. Number 4. PP. 353–369; Salgado S. Online media impact on politics. Views on post-truth politics and postpostmodernism / Susana Salgado // International Journal of Media & Cultural Politics. – 2018. Volume 14. № 3. P. 317–331

зовнішньополітичних реаліях, більшу активність, залученість до патріотичних акцій, культурних проєктів й ініціатив⁷⁵.

Для зміцнення довіри у суспільстві потрібна політична консолідація еліти, яка фактично уникає процесу усвідомлення, обговорення і втілення інноваційно-гуманістичного цивілізаційного проєкту України, що його пропонує наукова та експертна спільнота: «Значна кількість представників цієї еліти налаштовані на авторитаризм неофеодально-олігархічного стилю і, відповідно, до своїх економічних інтересів і світоглядних принципів – або на об'єктність України у світі, або на її авторитарну суб'єктність. Це вступає у суперечність з інтересами і прагненнями більшості громадян України, які орієнтовані на гуманістичний вияв суб'єктності; і це протиріччя гальмує цивілізаційний поступ і розвиток суб'єктності»⁷⁶.

Дотепер залишається відкритим ключове для розвитку України питання: котра з двох умовних частин суспільства переважить – менша, активна, здатна повести країну вперед, реформувати її інститути, забезпечити позитивний імідж на міжнародній арені, чи, навпаки, більша, традиціоналістська і консервативна, яка послуговується ностальгією про щастя у минулому, яке не існувало.

Відтак вектор руху України прямо пропорційний тим ситуативним засадничим цінностям, що їх легітимізує суспільство: відкритості, полілогу, цифрової культури, множинності сценаріїв – або герметизації світоглядного монізму, неототалітаризму і одновекторності.

Патерналізм versus активізм. Дорожня карта внутрішньої консолідації. Період новітньої історії України, що йому властива незавершеність «наздоганяючої» модернізації, поставив питання про модель внутрішньої консолідації як чинник формування поліетнічної нації. Серед іншого йдеться про культуру довіри, комунікації і солідарності українців, яка має відігравати особливу роль за умов поступового переходу до культурних практик у віртуальному просторі, пандемії COVID-19 та мінімальної соціалізації людей.

⁷⁵ Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? Соціологічне дослідження. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-demy-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>; Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 / Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>

⁷⁶ Пирожков С., Хамітов Н. Вказ. праця.

Сутність культури довіри як частини культури спілкування в цілому⁷⁷ може бути описана так: «Культура довіри стає залежною від таких чинників людського капіталу, як рівень освіченості, особиста відповідальність та громадянська активність, які в емерджентній взаємодії з інтегративними чинниками соціального капіталу, що є суспільним ресурсом, утворюють ціннісне підґрунтя для нормативного закріплення практики активної довіри. Інтегративний та самоорганізаційний потенціал соціального капіталу базується на механізмах гнучкої координації, стимуляції особистого розвитку та заохочення продуктивних мережевих інтеракцій»⁷⁸.

Культура довіри передбачає також активну вертикальну недовіру як право на критику влади, вимогу її підзвітності та прозорості, відповідального виконання взятих зобов'язань, демонструючи можливість перехресного контролю, співучасті та ефективних взаємодій інституцій держави і громадянського суспільства.

Культура довіри у патерналістській моделі комунікації є декларативною і ритуалізованою. Позаяк українське суспільство ще не позбулося ментально-ціннісних анахронізмів радянської доби, патерналістські настрої лишаються вагомим чинником політичного вибору, призводять до того, що симпатії значної частини виборців належать популістським партіям і проектам⁷⁹.

Україна має посилювати динаміку руху до суспільства активістського типу, з множинними нелінійними зв'язками, де культура довіри сприяє розвитку соціального капіталу, тісно пов'язаного з людським капіталом, що базується на знаннях, кваліфікації, комунікативній здатності до спільних дій. Він багато в чому залежить від спільних норм та цінностей, а також специфічних для цього соціуму засобів підпорядкування індивідуальних інтересів окремих особистостей інтересам великих груп. Тому соціальний капітал є також одним з проявів символічного капіталу, позначаючи можливості, що виникають із наявності довіри в суспільстві, базованої на визнанні та відданості, вкорінених у культурі. Активна довіра як базовий

⁷⁷ Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.

⁷⁸ Кожемякіна О. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. Демографія та соціальна економіка. 2016. №1(26). С. 118–131.

⁷⁹ Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві. Українське суспільство: 20 років незалежності. Т. 1: Аналітичні матеріали. Київ, 2011. С. 236–244.

елемент соціального капіталу, на відміну від особистісної властивості довірливості, має соціальну природу, оскільки спирається на спільні моральні цінності та є результатом колективних зусиль.

У національній свідомості має бути сформована значуща для всіх громадян України узагальнена система цінностей, без якої швидка національна консолідація неможлива. Першочерговим завданням є формування нових ціннісних дороговказів, концептуальним ядром яких має бути власна національна ідея, що охоплює всі царини економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства. По суті, йдеться про новий комплекс суспільних уявлень, за допомогою яких можна формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її культурно-історичній єдності та духовній суверенності. Нова нормативно-ціннісна система українського суспільства має відображати цінності, інтереси й ідеали всіх соціальних груп та виступати результатом їх реальної взаємодії⁸⁰.

Формулою соціального діалогу може бути думка: «Щодо соціального згуртування, то його в контексті завдань консолідації українського суспільства можна тлумачити як зближення у процесі взаємодії різних представників українського соціуму (громадян, об'єднань громадян, територіальних громад, соціальних груп, об'єднаних за професійними, релігійними, політичними, етнічними та іншими ознаками), посилення їхньої спроможності до суспільно значущих дій та акцій, до мобілізації та досягнення спільних цілей, утвердження спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. Внаслідок соціального згуртування твориться соціальний капітал та інфраструктура для соціальної взаємодії: постає громадянське суспільство, з'являються мережі, платформи, форуми, засновуються рухи, фонди, програми»⁸¹.

Попри травматичний досвід 2014–2020 рр. українське суспільство лишається атомізованим. Відцентрові настрої у ньому за силою впливу перевищують доцентрові. Полярні цивілізаційні

⁸⁰ Карлова В. Духовні цінності в структурі національної самосвідомості: українські реалії URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kvvsur.pdf>; Мацшина І. Вказ. праця.; Озерова Т. Ціннісний дискурс у контексті постмодерної культурної парадигми. Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. 2013. №2 (58). С. 51–58.

⁸¹ Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду). Вісник Національної академії державного управління. Філософія, методологія, теорія та історія державного управління. 2012. №6. С. 28-38.

орієнтації (проросійські, євразійські чи прозахідні, європейські) доповнюються диференціацією суспільства за віковими ознаками; слабкість загальнонаціональних зв'язків є очевидною порівняно з надмірною регіоналізацією політичних еліт, напруженням відносин між певними мовними, етнічними, конфесійними групами, що представляють різні регіони.

У сучасному поліетнічному українському суспільстві толерантність виступає важливою умовою формування національної самосвідомості особистості та суспільної свідомості громадян України. Тільки толерантна особистість здатна конструктивно підходити до розв'язання суспільно-політичних проблем поліетнічного суспільства. Вона готова жити і працювати в безперервно змінюваному сучасному світі, здатна розробляти стратегії поведінки, самостійно мислити, здійснювати етичний вибір і нести за нього відповідальність перед собою та суспільством взагалі⁸².

Українське громадянське суспільство своєю діяльністю, у першу чергу завдяки цифровим засобам, спричинює широкий резонанс, воно дуже мотивоване і постійно розвивається до більш стабільних структур. Тим не менше, йому ще належить підвищити свій професіоналізм стосовно діяльності масових медій, налагодити ефективну комунікацію з громадянами та набути досвіду, вибудовуючи зв'язки з іншими активістами та організаціями в європейських країнах. Крім того, українське громадянське суспільство стоїть перед серйозними екзистенційними викликами. Різні групи громадянського суспільства повинні знайти спосіб, як за умов горизонтальної мобільності й цифрової комунікації співіснувати разом і водночас не потопати в безглуздій конкуренції з державними установами або бути інструменталізованими олігархами. Водночас громадянське суспільство має протидіяти небезпеці мілітаризації екстремістських груп і організацій.

Окремим чинником, що уповільнює розвиток громадянського суспільства і зберігає сентимент до архаїки (зокрема, неорадянський сентимент історичної пам'яті), є патерналізм. Патерналізм – структурно-символічна система взаємин між громадянином і владою, заснована на добровільній відмові від громадянських свобод заради

⁸² Пірен М. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. Вісник Національної академії державного управління. Соціальна і гуманітарна політика. 2015. №2. С. 51–56.

режиму, що виступає в статусі уніфікованого гаранту суспільного ладу і добробуту, компенсуючи втрачені права соціальним пакетом захисту. Будь-які опозиційні сили та альтернативні моделі ідентичності сприймаються в умовах патерналізму як потенційне джерело хаосу⁸³. Постмодерний патерналізм живиться ритуалами й імперативами, що формують удавану реальність засобами екранної культури, каналізуючи потрібні настрої населення у віртуальну площину, замість вирішення нагальних проблем, у тому числі засобами електронного урядування⁸⁴. Очевидно й те, що сама соціально-економічна структура країни сприяє регенерації патерналістського характеру влади. Його відтворення йде не лише знизу вгору, а й навпаки – згори вниз. Саме через це проблема патерналізму все ще «нездоланна» в Україні, і тут є над чим працювати сучасному істеблшменту.

Постмодерн в українському варіанті зачіпає усі царини суспільного життя. У політиці він проявляється деінституціоналізацією масового руху протесту, спонтанними політичними акціями, що залишаються поза межами контролю більш-менш сталої організації, значною перевагою емоційного, ірраціонального над раціональним; постійним порушенням стабільності, одностайності. Асиметрія, нелінійність і широка варіативність сценаріїв розвитку подій відрізняють його від лінійних, структуралістських, відносно прогнозованих моделей⁸⁵.

Відтак, патерналізм постмодерного зразка має вищий рівень спекулятивності, недовомовленості, несталості практик й інструментарію ухвалення рішень і колективних дій. Патерналізм як світоглядна категорія обумовлює імперативність суджень, «втечу від свободи», у сенсі від первинної інформації, і ввід відкритого ринку до етатистського тлумачення політичної реальності, до відмови від спонтанних дій на користь конформізму, до лінійності, підпорядкування і соціального інфантилізму.

⁸³ Більченко С. Віртуальний тероризм і самоцензура в Україні як ознаки наступаючого неототалізму. URL: <https://bilchenko.wordpress.com/2017/04/25/віртуальний-тероризм-і-самоцензура-в>

⁸⁴ Карпюк Г. Феномен постправди. URL: https://censor.net/ru/blogs/3053653/fenomen_postpravdi

⁸⁵ Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації Постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. Соціогуманітарні проблеми людини. Політичні виміри свободи людини. 2010. №5. С.151–166; Озерова Т. Вказ. парця.

Попри трагічний досвід останніх років в українському суспільстві стійкою лишається тенденція до взаємного дистанціювання, через що продукування й використання інноваційних знань та втілення зарубіжного досвіду (наприклад, у «зелених» технологіях і органічному землеробстві) уповільнюється. Подібне відсторонення, у сполученні з нелегітимними діями чиновництва, породжує зневіру, відвертає левову частку громадян, яка не мотивована до активностей виразно новаторського спрямування. В цьому контексті складно не погодитися з думкою, що «нелегітимність не формує явного носія змін, який персоніфіковано взяв би на себе відповідальність за інноваційні дії. Також уповільнюється загальне тяжіння суспільства, в якому механізмом розвитку є інновація. Саме тому на шляху модернізації стоїть завдання не допустити вчинення будь-якими інституціями нелегітимних та протиправних дій, які призвели б до гальмування процесів модернізації на основі «економіки знань»⁸⁶.

За умов економічної кризи та війни з Росією українське громадянське суспільство, не поділяючи модель «пострадянської демодернізації», апелює до розлогого спектра наріжних державних зобов'язань. Воно живиться конструктивною працею пасіонаріїв – активістів і добровольців. З іншого боку, суспільство усвідомлює актуальні завдання на найближчу перспективу й базові виклики українській державності: корупцію, nepotизм, взаємопоборювання й індивідуалізм, розмежування кланово-олігархічних інтересів та «чистої» політики, формування справедливої та неупередженої судової системи, розвиток культури добору кадрів за транспарентним технократичним зразком. Наразі для розв'язання цих питань існує вікно можливостей, і важливо не допустити його звуження.

Самоусвідомлення і раціоналізація національного вибору у цифрову епоху. Обираючи шлях будівництва і зміцнення держави на тлі імперсько-шовіністичної активності Росії і внутрішнього ідеологічного вакууму, українське суспільство постало перед екзистенційною дилемою: самосповідь, осягнення помилок, відмова від патерналістських настроїв, готовність до реформ, перезавантаження еліт і зречення від традицій урядування перехідного періоду, або – консервація системи, інформаційний тоталітаризм, залучення симво-

⁸⁶ Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: кол. моногр. Київ, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2014. 340 с.

лічного ресурсу спекулятивних технологій (постправа, ностальгічна пам'ять, економічний популізм). Нерівновага, як фундамент суспільного ладу в Україні, породжує недовіру, непевність і, на противагу раціоналізації, спонукає до ізоляції, перешкоджає мережуванню й уповільнює соціальну мобільність.

За даними загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 19 серпня 2020 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей, більшість українців переконана, що загалом ситуація в країні розвивається у неправильному напрямі (59%). Протилежну думку мають лише 19%. Такі негативні оцінки є традиційними для українського суспільства. Окремі сплески позитивної оцінки спостерігаються тільки у короткому проміжку часу після виборів Президента України. У цьому аспекті простежуються й чіткі відмінності залежно від віку респондентів: чим молодшими є респонденти, тим більше позитивних оцінок стосовно розвитку ситуації в країні можна очікувати. Так, серед молоді рівень позитивних оцінок становить 33%, а серед осіб, яким за 60 років, – лише 11%⁸⁷.

Реформаторські процеси, що відбуваються в Україні, мають нетривкий, напівхаотичний характер, уповільнюють динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній, політичній сферах на етапі «часткової» модернізації, коли в межах даної суспільно-політичної системи переплетені суперечливі елементи (традиційність і раціональність як принципово протилежні способи поведінкової орієнтації людини й суспільства), відсутній консенсус між правлячими та опозиційними політичними силами, залишається низьким ступінь залучення громадян до системи представницької демократії, а відкритість конкуренції еліт – далекою від бажаної. Отже, потребує прискорення структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії,

⁸⁷ Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19. Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>

принципово нових економічних, технічних, адміністративних навичок і відповідних організаційних структур⁸⁸.

Вихід із замкненого кола перехідного періоду – утвердження національної ідеї, якісне підсилення уваги влади до гуманітарної сфери, культури полілогу, який стосується перспектив суспільного розвитку, відкритість інформації, відмова від стереотипів, породжуваних ЗМІ. У цьому аспекті актуальна думка, що «для українця перша цінність – не держава, як у Росії, а людина та громадянин. Ми маємо підняти з небуття власні архетипи. Саме вони здатні пояснити, чому українська нація втрималася навіть у найжахливіші часи. Це цінності, за які ми боремося, воюємо і захищаємо. Українці не повинні дати себе спалювати і окупувати, як століттями раніше. Проте націю не об'єднують ані кров у жилах, ані перекази минулого, ані пам'ять про звичаги предків. Нас ефективно згуртують лише спільні проекти майбутнього – не нав'язані згори, а усвідомлені й вистраждані всіма активними громадянами»⁸⁹.

Підставовим елементом національного вибору є його раціоналізація на тлі критичної самооцінки і персональної активності кожного громадянина. Допоміжною ланкою національного вибору є цінності, що їх поділяє лєвова частина громадян. Кореляція пострадянських, європейських і перехідних конвенційних цінностей наведена у табл. 1.

На тлі аналізу ціннісного компонента самоусвідомлення і національного вибору слушною видається думка, що комплексна реалізація критеріїв національної самоідентифікації, забезпечення функціонування української мови як універсального коду культури в усіх сферах є необхідною передумовою успішного поступу України⁹⁰.

Варто також зауважити, що осоружний чинник походження громадянина і його мови спілкування, за триваючої російсько-

⁸⁸ Сахань О. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". 2015. №3 (26). С. 121–137; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

⁸⁹ Карпюк Г. Феномен постправди. URL: https://censor.net/ru/blogs/3053653/fenomen_postpravdi

⁹⁰ Там само.

української війни, не є абсолютним рушієм дестабілізації і внутрішніх конфліктів на мирній території України. Значна частина етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають в Україні, демонструють невдоволення, нерозуміння й осуд російської урядової політики щодо України. Вони вважають, що події 2014–2020 років негативно вплинуть на довгострокові взаємини молодого покоління українців з Росією та росіянами. Етнічні росіяни та російськомовні українці чутливо ставляться до позиції своїх родичів у Російській Федерації. Деякі заперечують свою російську ідентичність на користь української. До цього їх спонукало небажання прямо або опосередковано асоціюватися із загарбницькою політикою російського уряду щодо України⁹¹.

Таблиця 1

**Пострадянські цінності vs європейські цінності:
можливі медіатори між ними**

Пострадянські цінності	Цінності-медіатори	Європейські цінності
Зрівняльність	Еквівалентність соціального обміну	Рівність перед законом
Кар'єризм	Професіоналізм	Самореалізація
Ізоляціонізм	Неприйняття агресії	Толерантність
Консерватизм	Послідовність у стратегічному виборі	Відкритість до змін
Безвідповідальність	Самостійність	Індивідуальна відповідальність
Патерналізм	Соціальна підтримка слабких	Взаємодопомога

Джерело: ⁹².

Підсумовуючи оцінки національного вибору, доречно навести думку, що збереження і розвиток властивих українцям духовних вартостей, поставлення слушних пріоритетів, передовсім серед нашого відповідального проводу, а також серед усього суспільства, через культивування вищих вартостей, дасть змогу нашому народові

⁹¹ Рафальський О. Вказ. праця.

⁹² Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України...

залишитися духовно, культурно й морально високовартісним, і він буде розуміти національну солідарність як паралельно важливу конечність поряд з вольовою і мозковою працьовитістю⁹³.

Російська агресія активізувала формування нації співгромадян в Україні, але разом з тим призвела до соціальної поляризації, ступінь якої залежить від ставлення до уявної ролі Росії у конфлікті. Більшість російськомовних громадян України підтримують офіційний статус української мови та не наголошують на необхідності зміни статусу російської⁹⁴. Етнічні росіяни та російськомовні українці, які асоціюють себе з Україною, рухаються до двомовності, впроваджуючи українську мову у своє повсякденне життя та/або віддаючи своїх дітей до шкіл, де навчання ведеться українською мовою. Крім того, на загальнодержавному рівні довіра україномовних українців та російськомовних українців посилилась, оскільки обидві категорії перебувають на одному боці на тлі збройного протистояння на Донбасі. Одночасно спостерігається зростання недовіри до українців, які поділяють русофільський світогляд. Мовна толерантність українців, тим часом, лишається стабільною.

Ключ до суспільного порозуміння й полілогу – в мотивації й солідарних діях сторін, ефективній і транспарентній комунікації на всіх рівнях – від національного до муніципального, від центрального до низового. Ближчими роками вербально-символічний рівень спілкування цільових груп і активність українського суспільства стануть супровідними інструментами розв'язання засадничих проблем націєтворення. Українське суспільство чекає іспит на державницьку зрілість, громадянську відповідальність та інформаційну мобільність.

⁹³ Яськевич Т. Проблеми української державности. Мельбурн: накладом автора, 1991. 152 с.

⁹⁴ Russophone identity in Ukraine in the context of the armed conflict in the east of the country. March 2017 / Report . URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Russophon_EN.pdf

5. ПЕРСПЕКТИВИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ У ХХІ СТОЛІТТІ

Цивілізаційна ідентичність України розвиватиметься одночасно і в екзогенній, і в ендемогенній парадигмах. Суть екзогенної парадигми полягатиме у загальних обставинах глобальної людської цивілізації, у конфігурації локальних цивілізаційних просторів, у характері взаємовідносин між ними, у найближчій еквіфінальності планетарної цивілізації як системи.

Останні десятиліття простір світового суспільствознавства був ареною дискусій навколо дилеми або війни, або діалогу цивілізацій. Висунутий свого часу С. Гантінгтоном концепт війни цивілізацій є, безумовно, метафорою. Цивілізації не мають атрибутів суб'єктів світової політики – юридично окресленої території, органів внутрішнього управління і зовнішнього представництва, стратегії дії, силових інституцій тощо. Інше питання, що цивілізаційні простори і надалі складатимуться з країн, чиї народи у більшості є державно організованими, тобто зі своїми інтересами, цілями, завданнями, зовнішньополітичними стратегіями і тактиками, зі своїми національними ідентичностями. Заради забезпечення своїх інтересів національні держави і надалі гуртуватимуться у геополітичні об'єднання. В цьому відношенні цивілізаційна ідентичність народів розвиватиметься у щільному сполученні з їхніми геополітичними орієнтаціями.

Майбутня цивілізаційна ідентичність України визначатиметься здатністю вийти із лімітрофного стану. Лімітрофність України має і цивілізаційне, і геополітичне вираження. Обов'язково треба мати на увазі, що цивілізаційна і геополітична лімітрофність не тотожні, але в жодному разі не можна ігнорувати їхній взаємний факторний вплив: з одного боку, цивілізаційна ідентичність часто спонукає до вибору геополітичних союзників і, навпаки, геополітичний вибір спонукає до цивілізаційної адаптації.

На даний момент офіційний курс України полягає у намірі увійти повноправним членом до європейської цивілізації, а ще ширше – до євроатлантичного співтовариства. Європейська цивілізаційна ідентичність України має підтверджуватися її готовністю неухильно йти загальним європейським курсом як в облаштуванні

свого внутрішнього життя, так і в зовнішньополітичних акціях Європейського Союзу і НАТО.

Умовою входження України до європейської цивілізації як самостійного суб'єкта повинна бути її здатність до національно-державного самозбереження перед лицем зовнішньої агресії. У цьому плані українцям доведеться підтвердити наявність у них належних морально-психологічних рис – надання свободі, демократії, незалежності, національній гідності пріоритетного значення порівняно із матеріальними розрахунками у біфуркаційні моменти свого розвитку. Вибір у цій дилемі залежатиме від того, як українці засвоюють взаємозалежність між свободою і добробутом – або матеріальний достаток вважатиметься запорукою індивідуальної свободи, або національна свобода – запорукою індивідуального достатку.

Поки що серед українців не проглядається остаточної відповіді на ці питання, яка б зібрала їх переважну більшість. Питання залишається відкритим і, тим більш, актуальним, що, обравши євроатлантичний орієнтир Україна внаслідок свого географічного положення має виявляти готовність і здатність виконувати функцію східного форпосту Європи, що вимагатиме від неї відповідних цивілізаційних якостей.

Метафоричність концепту «війни цивілізацій» полягає в тому, що протистояння між найпотужнішими геополітичними суб'єктами, з якими асоціюються цивілізації, навряд чи може перерости у глобальну війну з огляду на володіння цими суб'єктами ядерною зброєю. Хоча окремі локальні збройні конфлікти і можуть мати місце для нагадування цими суб'єктами про свою потужність і міжнародну вагу, а також для випробування своїх військово-технічних ресурсів. «Війна цивілізацій» як війна між державами- цивілізаційними ядрами скоріше за все зберігатиме характер економічної конкуренції. З цієї причини належність країни до певного цивілізаційного простору залежатиме від її спроможності витримати зовнішньоекономічну конкуренцію в середині нього і бути надійним економічним партнером країн-учасниць простору у змаганнях на світовому ринку.

Нині людству доведеться визначатися не тільки зі стадіально-технологічним вибором своєї цивілізаційної ідентичності, а й з

парадигмою реалізації цього вибору – або екзогенне слідування моделі найрозвинутішої цивілізації, або самостійний ендегенний розвиток, причому друга парадигма може реалізуватися як через консервацію кожним народом власної цивілізаційної спадщини, так і через її піднесення на більш високий рівень⁹⁵.

Набуття належної економічної спроможності має реалізуватися у ендегенній парадигмі цивілізаційного розвитку, яка полягає у тому, що набуття країною належної цивілізаційної ідентичності має здійснюватися з опорою на власний творчий потенціал і виходячи із наявних матеріальних ресурсів. Україна прагне увійти в цивілізацію, до господарського життя в якій вона не готова. Європейський економічний уклад відноситься аналітиками до постіндустріального, в той час як Україна віднесена ними до країн, що затрималися на індустріальній стадії. Якою мірою Україні слід напружувати сили, щоб здійснити «модернізацію навздогін» і перейти до постіндустріального стану, коли провідними галузями економіки вважаються нанотехнології, інформатика, торгівля, сфера послуг тощо?

Розмірковуючи про майбутній життєвий уклад українців і про його взаємозалежність із господарським укладом, доцільно обережніше підходити до деяких футурологічних передбачень стосовно характеру майбутньої людської цивілізації. Зокрема, видається надмірним загальне захоплення від концепту постіндустріального суспільства, який нині набув певної аксіоматичності. Постіндустріальним концептом догматизується падіння ролі і значення традиційного промислового виробництва на користь так званого третього сектору економіки, до якого не належать промисловість і сільське господарство, а натомість належать високі технології (high-tech), особливо інформаційні, і відтак вони автоматично відокремлюються від індустріального виробництва.

З цього приводу потрібно враховувати, що постійне зростання чисельності людства потребуватиме дедалі більшої кількості промислової і аграрної продукції, чим буде дезавуйовуватися думка про другорядність промислового і аграрного секторів. Що ж до третього

⁹⁵ Лапин Н. И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Часть I. Человеческая цивилизация перед выбором конфигурации фундаментальных ценностей. Вопросы философии. 2015. № 4. С. 10–11

сектору економіки – торгівлі, послуг, у т. ч. інформаційних, то вони завжди відіграватимуть допоміжну роль незалежно від рівня своєї наукоємності, престижності або унікальності. Відповідно, цивілізаційна ідентичність українців має розвиватися у невід'ємному зв'язку із традиційними господарськими секторами в напрямі їхньої насиченості новими знаннями і технологіями.

Ендогенний характер цивілізаційного розвитку країни особливо важливий у парадигмі «діалогу культур». З одного боку, входження у більш розвинутий цивілізаційний простір неминуче тягне за собою орієнтацію на притаманні йому культурні зразки, намагання матрично пересадити їх на вітчизняний ґрунт (екзогенна парадигма). Разом з тим, орієнтація на передові країни не повинна набувати форми поклоніння якійсь «месіанській цивілізації», яка має сприйматися як взірцева.

Загалом, міжкультурний діалог має бути зосереджений на питанні про загальне обличчя майбутньої загальнолюдської цивілізації, яка зараз еволюціонує в умовах глобалізації. Питання в тому, який тренд має бути домінуючим – до культурної гомогенізації людства чи до винайдення формули співіснування культур, які, дедалі модернізуючись, надійно зберігають свої примордіальні основи і використовують їх для створення більш досконалих культурних зразків.

Українцям було б варто шукати власні аргументи у пошуках моделі, яка, з одного боку, стимулювала б обов'язкову для ліберальної економіки ділову активність і конкурентність, а з другого боку, містила б амортизатори від небезпечних проявів конкурентності – агресивності, аморалізму, байдужості до природного середовища, до знедолених. Нині дедалі частіше заперечується думка про неможливість поєднання підприємливості із конкурентністю і заохочується потреба у традиційних етичних системах, які закликають людину до самовдосконалення, утримують її від надмірного споживання, від хижацьких інстинктів. Такі системи сьогодні розшуковуються по всьому світу – наприклад, такою системою бачать конфуціанство, яке було несумісне зі зростаючим капіталізмом, але яке уповні придатне для капіталізму «відформатованого»⁹⁶. Українці вповні

⁹⁶ Кустарев А. Капитализм в XXI веке: минус протестантская этика, плюс конфуцианство. Неприкосновенный запас. 2011. № 4. С. 38–40.

здатні запропонувати власну систему справедливих соціальних відносин і формату взаємодії машинного виробництва з природою, зважаючи, з одного боку, на укоріненість у їхній традиційній культурі сакрального ставлення до природи, а з другого, на те, що, будучи модернізованими, вони ще зберегли притаманні аграрному середовищу як уявлення про рівність і соціальну справедливість, так і обережне ставлення до землі і до природного середовища загалом.

Одна із найбільш виразних ознак цивілізаційної ідентичності – загальний життєвий уклад, а він усіма своїми сторонами пов'язаний зі суспільно-політичним ладом, який на певному етапі обирається народом як найбільш прийнятний для нього відповідно до його національної психології, традицій, звичаїв, сподівань і т. д. У свою чергу, утвердження того чи іншого суспільно-політичного ладу є актом матеріалізації певної ідеологічної системи. Отже, хоча зв'язок цивілізаційної та політико-ідеологічної ідентичної не є безпосереднім, прямим, але він існує й існуватиме у майбутньому. Виходячи з цього, можна передбачити, що характер взаємозв'язку між цивілізаційною та ідеологічною ідентичностями визначатиметься як загальним процесом глобалізації, в якому цей зв'язок встановлюватиметься й проявлятиметься, так і національною специфікою

Серед теоретиків глобалізму точиться дискусія між альтернативними поглядами на питання про сумісність з ним традиційних політичних ідеологій. Перша точка зору – що зараз відбувається заміна старих ідеологій новими варіантами глобалістського бачення світу, причому серед цих варіантів провідні позиції посідають глобалізми «ринковий» та «імперський», з яких один, по суті, тотожний лібералізму, який і є єдиною новою ідеологією, а інший – як авторитарний або тоталітарний. Друга позиція полягає в тому, що існує взаємовигідний обмін між «мініідеологіями» епохи глобалізації і традиційними, які не вмирають і або пристосовуються до нових обставин, або виникають у новому обличчі. Що ж до глобалізму, то він не має текстуального втілення, а головне – не пропонує специфічної системи уявлень про природу і людину і є всього лише оболонкою для класичного лібералізму. Така точка зору розвивається в тому напрямі, що у процесі глобалізації і надалі дискутується питання про класи, рівність, соціальну справедливість, тобто ті питання, які становили суть розмежувань між правими і

лівими. Опозиція «ліве – праве» не зникла й тоді, коли класове розмежування почало вщухати і замінюватися іншими видами ідентичностей у системі дискурсів про мультикультурність. Відповідно, етнічні, расові, культурні, релігійні ідентичності стали прив'язуватися до політико-ідеологічних цінностей, унаслідок чого західні цінності на правому фланзі розглядаються як наратив свободи, а на лівому – як наратив нерівності, гноблення, у т. ч. національного⁹⁷.

Цивілізаційна ідентичність українців еволюціонуватиме в умовах, коли дедалі виразнішими ставатимуть як переваги, так і недоліки капіталістичного способу виробництва. Цивілізаційна ідентичність передбачає певний рівень культурної єдності соціуму. В той же час, суспільства західних країн стають усе більше атомізованими. Зі зростанням добробуту найманих працівників розмивається не тільки класова єдність, а й єдність соціально-політична. В той же час єдність буржуазії зберігається, принаймні коли нею оцінюються цивілізаційні здобутки. Так, наукове знання оцінюється насамперед з погляду можливого отримання прибутку від його використання. Відзначається, що в сучасній капіталістичній економіці виробництво як таке відсувається на периферію господарського життя, чим суттєво спотворюється загальна культура економічного мислення⁹⁸.

Проблема входження України у цивілізацію знання актуалізується загальною тенденцією людства до творення ноосфери. Похідним від цього поняття є інше – ноополітика як верховенство ідей, інтересів, норм, законів, моралі, усього, що зветься «м'якою силою»⁹⁹.

Україна історично затрималася із темпом розвитку своїх господарських укладів і нині перебуває на індустріальній стадії. В

⁹⁷ Див. у: Малинова А. Ю. Политические идеологии и водоразделы эпохи глобализации (Сводный реферат). Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология: РЖ / РАН ИНИОН. Москва, 2014. № 2. С. 112–115.

⁹⁸ Кузнецов Н. В., Соколов А. М. Логика и противоречия буржуазной цивилизации. Конфликтология. 2018. № 1. С. 85–89.

⁹⁹ Никонов С. Б. Глобальное информационное пространство как среда формирования ноополитики. Мир и политика. 2012. № 9. С. 154.

цьому факті містяться не тільки негативні, а й позитивні моменти. Принаймні у процесі відродження своєї економіки українцям доведеться знову усвідомити значення матеріального виробництва і сполученої з ним психології – важливість працелюбності, раціональності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо. Відомо, що, приміром, торгівля дає швидший прибуток, ніж матеріальне виробництво, але вона ж породжує більші бізнесові ризики і, формуючи психологію нетерплячості, частіше веде до розчарувань у результатах задуманих проєктів. Українцям, з одного боку, треба більшою мірою проявляти здатність до ризику, а разом з тим – не відмовлятися від тих рис, що їх відзначають у них інші – запопадливості, поміркованості, терплячості в очікуванні остаточного результату, тобто тих рис, які потрібні для реальної економіки.

Вступаючи у діалог цивілізацій, не варто забувати, що притаманне передовому світу надмірне зневажання розвитком виробничих галузей може створити проблеми матеріального забезпечення і він буде змушений повернутися до матеріального виробництва, а відтак до його морально-етичних імперативів, а значить придивлятися до досвіду народів, які затрималися на індустріальній стадії.

Сказане не є апологетикою господарського традиціоналізму, і вага українського слова у міжцивілізаційному діалозі вимірюватиметься її науковими і технологічними успіхами, її розташуванням відносно авангардної лінії науково-технічного прогресу. Головне, щоб здобутки науки і техніки були засобом підвищення ефективності матеріального виробництва. Пересічне населення і надалі оцінюватиме значення науки за якістю товарів, вироблених за допомогою нового знання, і лише невелика елітарна група сприйматиме знання як цінність, що міститься у ньому самому. Відповідно, нове цивілізаційне обличчя України визначатиметься наявністю або відсутністю в неї економіки знань. Розвиток такої економіки залежатиме від масштабів затребуваності досягнень науки виробничим сектором.

Поки що найзаможніша частина українського бізнес-класу (олігархат) доволі вульгарно розуміє господарський традиціоналізм, ігноруючи питання розвитку нових передових галузей або хоча б піднесення технологічного рівня тих, що збереглися від командно-адміністративної системи. В Україні дедалі щільніше зав'язується

клубок протиріч між суспільними очікуваннями від ринкової економіки, професійною незатребуваністю фахівців, особливо науково-технічного профілю, і задоволенням олігархату наявним станом речей.

Консервація в Україні традиційного укладу загрожує також консервацією традиційної психології, що залишилася у спадок від радянської цивілізації, – таких рис, як патерналізм, громадянська пасивність, соціальна байдужість і т. д. Носії такої психології є соціальним ґрунтом для лівих рухів, які найбільш активні у критиці лібералізму, а також для авторитарних рухів, активних у критиці демократії взагалі. У політичному відношенні цивілізаційна ідентичність України повинна являти собою приклад утвердження і демократизму як принципу, і демократії як організаційної формули. При цьому необхідно домагатися всеохопності демократизму, який становитиме самодіяльність народу у всіх аспектах його буття, а не тільки у виборчих процедурах, які часто є механізмами утвердження панування еліт.

Тонко відзначено, що сучасні етноси перебувають у роздвоєному стані між своєю локальною окремішністю і світовою усезагальністю, що вони і прагнуть зберегти свою ідентичність, і зануритися у більш комфортний, але «інакший» цивілізаційний простір¹⁰⁰. У цій роздвоєності поєднуються і ендегенна, і екзогенна парадигми цивілізаційного розвитку. Поряд з культурною уніфікацією спостерігається потужне етнічне відродження, намагання якщо не реанімувати, то зберегти у свідомості людей примордіальні культурні зразки, якими завжди підкреслювалася і демонструвалася ідентичність народу, який їх створив.

Збереження вітчизняної культурної традиції актуалізується тим, що нині здійснюються наполегливі спроби поєднати науково-технічний і духовний прогрес у річищі глобалізації. В першу чергу цей симбіоз має проявитися новим рівнем екологічної культури.

Етнокультурна складова цивілізаційної ідентичності України, як можна передбачити, розвиватиметься у парадигмі глобалізації –

¹⁰⁰ Драч Г. В., Липец Е. Ю., Паниотова Т. С., Эфендиев Ф. С. Этнос и этническое самосознание в цивилизационном дискурсе: размышления. Вопросы философии. 2020. № 8. С. 67.

поєднанні орієнтацій і на регіональну ідентичність, і на глобальний культурний процес. Україні не уникнули «етнічного парадоксу сучасності», який полягає в тому, що поряд з процесом культурної гомогенізації індустріалізованого середовища відбувається зміцнення етнічної самосвідомості, етнічної солідарності, відродження традиційних культурних і релігійних зразків¹⁰¹. З другого боку, постмодерністська парадигма буття передбачає вивільнення людини від будь-яких форм залежності. Відповідно, етнічна належність переставатиме бути неунікненою даністю і слід готуватися до того, що вільна самоідентифікація людей буде вести до постійної зміни у розташуванні елементів етнокультурної мозаїки суспільства.

Збереження в Україні етнічної ідентичності наражається не тільки на критику чи сарказм, а й на опір окремих політичних сил і соціальних груп, які мають євразійську геополітичну і цивілізаційну орієнтацію. Для них українське етнічне відродження є тотожним проєвропейській орієнтації і, відповідно, їхнім політико-ідеологічним антиподом.

Етнокультурний і етнополітичний аспекти української цивілізації визначатимуться в ендогенному плані характером поліетнічної нації громадян, а в екзогенному плані – етнічною структурою суспільства, як вона складатиметься за наслідками міграцій, викликаних глобалізаційними зсувами. Поєднання обох тенденцій можливе вирішенням ряду завдань, пов'язаних з мультикультурністю і лімітрофністю, що притаманні багатьом сучасним суспільствам, у т.ч. Україні¹⁰².

По-перше, це продовження політики мультикультуралізму з одночасним усуненням негативних проявів мультикультурності. Було б завчасно піддаватися скепсису, розчаруванню політикою мультикультуралізму через ексцеси, спричинені складністю взаємної адаптації автохтонів і іммігрантів. Тимчасове обмеження міграцій унаслідок пандемії COVID–19 скоріше за все зміниться зростанням

¹⁰¹ Див. у: Аполлонов И. А., Парба И. Д. Проблема оснований этнокультурной идентичности в контексте глобализации. Вопросы философии. 2017. № 8. С. 30–42.

¹⁰² Якунин В. И. Диалог цивилизаций для построения мирных и инклюзивных обществ. Политические исследования. 2012. № 5. С. 8–17.

масштабів міграцій, що буде спричинене новими соціально-економічними труднощами у країнах, позбавлених належних ресурсів для виходу із кризи, породженою пандемією. Модернізованим мультикультуралізмом пропонується інтеграція – замість співіснування етнічних груп їхня взаємна культурна інтеграція, але про ефективність такої стратегії говорити поки що зарано.

По-друге, збереження етноядерного характеру української нації. Хоча проживання на території України автохтонного населення, іммігрантських груп і національних меншин дає можливості через культурний взаємообмін людей утверджувати в них цивілізаційний синкретизм, але культура і мова національної більшості повинні бути найбільш пізнаваною ознакою української ідентичності. Для успішного вирішення цього завдання українському суспільству необхідно відповісти на запитання, яким йому бути – плюралістичним, дискримінуючим, інкорпорууючим чи домінуючим¹⁰³.

По-третє, цивілізаційна ідентичність України має розвиватися в бік утвердження гуманістичних засад, насамперед у піднесення якості життя у всіх аспектах. Ідеться не тільки про економічний вимір або соціальні індикатори, а й про так зване «суб'єктивне благополуччя», тобто рівень задоволення особистістю своїм життям, роботою, відпочинком, а не тільки рівнем свого доходу та споживання¹⁰⁴. Цивілізаційна ідентичність України залежатиме від того, яке місце в ній відводитиметься людині і якою мірою враховуватиметься багатогранність і складність людської особистості, її не лише матеріальні, а й духовні інтереси, її прагнення цікавої роботи, участі у передових проєктах, можливості долучитися до наукового знання, до високих технологій. Взагалі однією з перспектив загальнолюдської цивілізації зараз окреслюється реальний гуманізм як триєдність людського життя, людської гідності і ненасильства.

По-четверте, усунення небезпеки архаїзації життєвого укладу, яка може виникнути внаслідок ендегенного етнічного відродження в

¹⁰³ Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность. Политические исследования. 2012. № 8. С. 21.

¹⁰⁴ Населення України. Демографічний вимір якості життя. Київ, 2019. С. 59–61.

умовах лімітрофного розташування країни. Одна з таких небезпек – виникнення або посилення фобій щодо «іншого» з намаганням відчужуватися від нього як носія іншої системи цінностей¹⁰⁵. Натомість участь України у діалозі цивілізацій (культур) вимагатиме від неї досягнення таких цивілізаційних ознак, які давали б їй можливість вважатися не лише рівноправним, а й авторитетним учасником діалогу. До таких ознак належить, зокрема, толерантність у найширшому застосуванні цього слова, але така толерантність, яка співвідноситься із загальнолюдськими моральними та етичними нормами, з гуманістичними принципами.

Відомо, що частиною цивілізаційного переходу є демографічний перехід як сукупність історичних змін, унаслідок яких модернізується, раціоналізується і стає ефективнішим процес відновлення людських поколінь¹⁰⁶. Зміни у цивілізаційній ідентичності українців неодмінно будуть пов'язані зі змінами у гендерному аспекті. Важко передбачити, чи збережеться в Україні культ сім'ї у ситуації, з одного боку, зростання самостійності жінок, підвищення їхнього освітнього і професійного рівня, а з другого боку – хронічно вимушеного пошуку ресурсів для виживання подружжя, внаслідок чого зменшується народжуваність, тобто зникає багатодітність як чинник гуртування сім'ї.

Серед компонентів, які створюють цілісність та інтегративний характер цивілізації, першорядну роль відіграють норми, цінності і символи¹⁰⁷. Моральні норми і цінності відображаються у праві. Відповідно, цивілізаційна ідентичність українців розвиватиметься залежно від того, як універсалізація права у сучасному світі сполучатиметься з їхніми традиційними правовими звичаями та уявленнями, зокрема тими, що стосуються організації сімейно-побутового укладу, трудових взаємовідносин тощо.

Моральний авторитет України повинен утверджуватися її системою захисту прав людини, недопущенням будь-яких видів і

¹⁰⁵ Білий О. Глобалізм як ідеологія і глобалізація як процес. Філософська думка. 2014. № 4. С. 26.

¹⁰⁶ Вишневский А. Г. Цивилизация, культура и демография. Общественные науки и современность. 2011. № 2. С. 58.

¹⁰⁷ Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. Москва, 2013. С. 62.

форм дискримінації за етнічною, расовою, культурною або релігійною ознакою. З державною відповідальністю за правопорядок у країні повинна бути співзвучна законослухняність усіх громадян і мешканців країни. Україна має демонструвати здатність бути надійним правосуб'єктом у міжнародних відносинах, своїми діями підтверджувати відданість тим нормам поведінки, які прийняті в обраному нею цивілізаційному просторі¹⁰⁸.

Безумовно, дуже складно і важко розвиватиметься суперечливість у взаємному ставленні цивілізації і релігії. Безсумнівно, конфесії і надалі виконуватимуть культуротворчу функцію. Разом з тим, сучасна культура є переважно секулярною, і глобалізація скоріше за все секулярність посилюватиме. Україні доведеться боротися за збереження своєї цивілізаційної специфіки, і в цьому відношенні відродження і зміцнення православ'я і національної церкви має виконувати захисну функцію. З другого боку, імператив науково-технічного прориву неминуче посилюватиме секулярність мислення. Поки що не має повністю надійних рецептів, як поєднати раціональне знання та релігійну віру.

Загроза спотворення цивілізаційної ідентичності українців через дію конфесійного фактору виникає із наявної суперечності між економічною доцільністю, фетишизованою глобальним ринком, і партисипативною демократією. Сучасний капітал підпорядковує завданням найбільшої економічної ефективності загальнолюдські цінності і апелює до них зі суто маніпулятивною метою. Наприклад, заохочуючи різні окультні доктрини, квазірелігії, езотерику тощо¹⁰⁹. В такій ситуації українська цивілізаційна ідентичність має розвиватися як здатність до адекватної оцінки різних духовних новацій з погляду власних релігійних і моральних цінностей.

Загальний стан України і ситуація у її відносинах з Європейським Союзом дають мало надії на те, що цивілізаційна ідентичність нашої країни зміниться завдяки зміні її геополітичного статусу. Навіть за загальнонаціонального прагнення до європейської цивілі-

¹⁰⁸ Единство мира и многообразие культур (материалы "круглого стола" украинских и российских философов). Вопросы философии. 2011. № 9. С. 3–33.

¹⁰⁹ Білий О. Вказ. праця. С. 31.

зації реалізувати його доведеться скоріше за все ендогенною парадигмою, вивільняючись від одіозних рудиментів радянської цивілізації і піднімаючи свої традиційні культурні зразки до рівня конкурентоспроможності з культурами, якими уособлено процес глобалізації. Для досягнення цієї мети українцям потрібно здійснити важку роботу зі свого духовного переоблаштування, набути психологічних рис, необхідних для рівноправної участі у діалозі сучасних цивілізацій. Для свого цивілізаційного самоутвердження українцям слід позбутися надмірного педалювання своїх історичних травм, страху перед майбутнім, натомість утверджувати в собі національний оптимізм, упевненість у власні сили.

ВИСНОВКИ

Взаємозалежність між політичним і цивілізаційним розвитком у світі схиляє до думки, що характер цивілізаційного обличчя України формуватиметься послідовними політичними рішеннями та кроками. Виходячи з того, що Україна здійснює не так зміцнення своєї європейської ідентичності, як поворот до неї, то першочерговим завданням є наближення до європейських зразків організації свого життя. В цьому плані, виходячи із провідної ролі політичної сфери, насамперед зусилля мають бути спрямовані на зміцнення демократичного характеру політичної системи України, на забезпечення її практичного функціонування відповідно до конституційно визначеного порядку. Вирішення цього завдання має стати підтвердженням наближення політичної культури українського суспільства до європейського зразка. Провідна роль у вирішенні цієї задачі належить правлячому класу, який має стати зразком дотримання демократичних політичних стандартів і суспільної відповідальності, здобуваючи собі тим самим моральне право бути національним провідником на шляху до нової цивілізаційної якості.

Українці лише тоді зможуть здобути визнання себе частиною європейської цивілізації, коли доведуть свою нетерпимість до зловживання і безвідповідальності влади, до аморальності у діловій і політичній конкуренції і, навпаки, здатність до плюралізму і толерантності у всіх їхніх формах. Успіх в утвердженні демократичних цінностей великою мірою залежатиме від «третього сектору», від його наполегливості у стосунках із владою та бізнесом, від його спроможності зберегти свою незалежність від них, уникнути формального характеру, стати справжнім простором суспільної мобілізації.

Переконливою ознакою утвердження нової цивілізаційної суб'єктності України має стати її формальне входження до євроатлантичних структур. Вирішення цього завдання вкрай актуальне у зв'язку, з одного боку, зі спробою Російської Федерації здійснити силове утримання України у євразійському просторі, а з другого боку, консервації її міжцивілізаційного розташування, яке посилює амплітуду її цивілізаційної невизначеності. В цьому сенсі одним із

варіантів утвердження суб'єктності України може бути набуття нею статусу впливового регіонального геополітичного центру.

Актуально необхідний крок для України – вирішення питання відносин з антиконституційними утвореннями на своєму Сході у будь-якому форматі – або поверненням цих територій під свій контроль, або повним розривом з ними. Збереження ж наявного стану речей загрожує ще більшим утвердженням образу України як «розколотої цивілізації», чим заохочуватиметься подальша боротьба за неї між лідерами протилежних цивілізацій і закріплення за нею статусу об'єкта, але не суб'єкта глобальної геополітики.

Поки не вирішене це завдання, рівень суб'єктності України визначатиметься її вмінням використовувати міжнародні структури, апелюючи до цінностей світової цивілізації, відверто знехтуваних Російською Федерацією. Свій авторитет як цивілізаційного суб'єкта Україна може зміцнювати у ході виконання спільних воєнно-політичних і гуманітарних проєктів з євроатлантичними партнерами, з різними геополітичними центрами, чия цивілізаційна належність не перешкоджає рухові нашої країни до європейської моделі життя.

Готовність європейської цивілізації відкрити свої двері для нашої країни визначатиметься успішністю або провалом нашого транзиту від планової до ринкової економіки, від чого залежить самодостатність України як цивілізаційного суб'єкта, який володіє передовими виробничими технологіями нинішнього покоління, що забезпечують його конкурентоспроможність на європейському і світовому ринках, який є привабливим для фахівців і бізнесменів своїми перспективами.

Серед найпомітніших цивілізаційних ознак – система моральних цінностей, які відображаються у різних нормах, якими регулюється суспільне життя. В першу чергу йдеться про норми формального, писаного права. В цілому система норм вітчизняного права відповідає європейським цивілізаційним вимогам. Утім, залишається відкритим питання про формулу його подальшого зближення з європейськими стандартами – або визнати беззастережне верховенство норм міжнародного права щодо національного, або обмежитися вибірковою інкорпорацією останніх у вітчизняне законодавство. Паралельно має бути вирішене питання про механізм

застосування у внутрішньому праві України загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Конституційними нормами України встановлено фізичні межі її міжнародної суб'єктності, а міжнародним визнанням її і нашої державності цю суб'єктність легітимовано. Залишається завдання зміцнити практичну суб'єктність України, вийти із ряду другорядних міжнародних акторів, яким вона поки що є, як активізацією участі у міжнародних організаціях та об'єднаннях, так і розширенням мережі свого зовнішнього представництва.

Нарешті, курс на входження до європейської цивілізації має бути підсилений відповідним законодавством, як ознака незворотності цього курсу і свідчення готовності України до остаточного повернення до своїх цивілізаційних витоків.

Серйозність цивілізаційного курсу України має бути підтверджена також загальними зрушеннями у суспільній психології, зникненням традицій соціального популізму і національного інфантилізму, імперативів і аксіоматичності ментальної спадщини радянської доби, які поки що за історичною інерцією присутні в ціннісному дискурсі українців, і заміною їх державоцентричними автостереотипами і психоінформаційними установками, якими мають бути державна мова, спільна історична пам'ять, народні традиції й звичаї, національна символіка, гідність поведінки, освіченість, гуманістично спрямовані світоглядні орієнтири та моральні норми, державотворча політична свідомість.

Для утвердження себе самодостатнім цивілізаційним суб'єктом Україні необхідно досягти високого рівня національної консолідації, створити у суспільстві атмосферу взаємної довіри і солідарності, посилити активістську динаміку, утвердити нормативно-ціннісну систему, яка має відображати цінності, інтереси й ідеали всіх соціальних груп та виступати результатом їх реальної взаємодії, позбутися поки що переважаючого емоційного, ірраціонального начала над раціональним, яке веде до порушення суспільної стабільності, до асиметрії, нелінійності, а відтак і до непередбачуваності сценаріїв розвитку країни.

Перспективи цивілізаційної суб'єктності України визначатимуться співвідношенням екзогенних і ендегенних парадигм розвитку. В рамках екзогенної парадигми Україні необхідно підтвердити свою

здатність подолати нинішній лімітрофний стан, стати форпостною частиною західної цивілізації, для чого підтвердити морально-психологічну готовність до державного самозбереження, незалежно від її ціни. В рамках ендогенної парадигми має бути вирішене завдання власними ресурсами здійснити «навздогінну модернізацію», щоб витримати зовнішньоекономічну конкуренцію в середині європейського цивілізаційного простору і бути надійним економічним партнером його країн-учасниць у змаганнях на світовому ринку. У цьому відношенні, зберігаючи орієнтир на постіндустріальну модель національного господарства, українцям доцільно утверджувати свою цивілізаційну ідентичність у невід'ємному зв'язку із традиційними господарськими секторами в напрямі їхньої насиченості новими знаннями і технологіями. У процесі відродження своєї економіки українцям доведеться знову усвідомити значення матеріального виробництва і сполученої з ним психології – важливість працелюбності, раціональності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо. Аналогічним чином орієнтація на західні культурні зразки не повинна вести до нехтування своїми примордіальними основами.

Цивілізаційна ідентичність українців розвиватиметься, найвірогідніше, в атмосфері продовження конкуренції між ліберальною і лівою ідеєю, а з другого боку, в ситуації атомізації в розвинених суспільствах трудящого населення зі зміцненням консолідації правлячих класів, що посилюватиме вплив психології останніх, приміром, їхнє суто меркантильне ставлення до науки та культури. В той же час, цивілізаційне самоутвердження України визначатиметься наявністю або відсутністю в неї економіки знань, розвиток якої залежатиме від масштабів затребуваності досягнень науки виробничим сектором.

Етнокультурний і етнополітичний аспекти української цивілізації визначатимуться в ендогенному плані якісним змістом поліетнічної нації громадян, а в екзогенному плані – змінами в етнічній структурі суспільства за наслідками міграцій, викликаних глобалізаційними зсувами. Поєднання обох тенденцій можливе вирішенням низки завдань, пов'язаних з мультикультурністю і лімітрофністю, що притаманні багатьом сучасним суспільствам, у т.ч. Україні.

Складною проблемою буде подолання суперечливості у взаємному ставленні цивілізації і релігії. Різні конфесії в Україні і надалі виконуватимуть кожна по-своєму культуротворчу функцію, що потребуватиме захисту їх, і особливо православ'я. З другого боку, імператив науково-технічного прориву неминуче посилюватиме секулярність мислення, і поки що не має повністю надійних рецептів, як поєднати раціональне знання та релігійну віру. Особливо напруженими можуть стати відносини між державою і різного роду окультними віруваннями, які часто заохочуються окремими групами правлячого класу для досягнення більшого контролю за умонастроями людей. У такій ситуації українська цивілізаційна ідентичність має розвиватися як здатність до адекватної оцінки різних духовних новацій з погляду власних релігійних і моральних цінностей.

Успіх України в утвердженні себе самодостатнім суб'єктом європейської цивілізації в кінцевому рахунку визначатиметься волею самого суспільства, його бажанням або небажанням змінити себе, набути тих психологічних рис, які є запорукою соціально-економічного, духовного і політичного прогресу.

Для нотаток

Наукове видання

СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ:

ОЦІНКИ, СТРАТЕГІЇ, ПРОГНОЗИ

Аналітична доповідь

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 25.01.2021 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк арк. 5,12. Обл.-вид. арк. 0,42.

Тираж 300 прим. Зам. № 1912

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України

01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8

Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20

Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.